

Denken doorzien

Veen Magazines en Teleac 2010

Uittreksel Paul van Tongeren, 22 oktober 2014

1	Wat is de mens?	2
1.1	Wie is de mens?	2
1.2	Tussen Lichaam & Geest	2
1.3	Ben ik wie ik was?	3
1.4	Hoe ontstaat identiteit?	4
1.5	Zijn & bewustzijn	5
2	Wat kunnen we weten	6
2.1	Kennis: rede of ervaring	6
2.2	De wetenschappelijk methode	7
2.3	Waarheid in de wetenschap	7
2.4	Wat aan de waarneming vooraf gaat	9
2.5	De strijd tegen het misverstand	10
2.6	Wat is werkelijkheid	11
3	Wat moeten we doen?	13
3.1	Op zoek naar een absolute moraal	13
3.2	Een ethiek van de rekensommen	15
3.3	De regels van de rede	16
3.4	Morele dilemma's	17
3.5	Waarom een regering?	18
3.6	De rechtvaardige samenleving	21
4	Hoop, Geloof en Schoonheid	23
4.1	Wat is kunst?	23
4.2	Filosofen over God	25
4.3	Wat is tijd?	28
4.4	Hebben we een vrije wil?	31
4.5	De zin van het leven	34

1 Wat is de mens?

1.1 Wie is de mens?

1. Inleiding
  - a. **Filosofische antropologie**
  - b. Wie of wat is de mens? Bestaat er zoiets als ons "wezen"?
2. Grieken: rede
  - a. **Plato**. Simile mens is menner en twee paarden op weg naar de ideeënwereld. 1) menner=ratio, 2) edel gevleugeld paard=begeerte en 3) gevleugeld paard=emotie/passie. Menselijk is de ziel, niet het lichaam. Ratio op één. Pas op: rede ook gebruikt om te overheersen. Rede is niet gelijk verdeeld. Plato verdedigt hiermee machthebbers/elite en zegt slechte dingen over vrouwen.
  - b. **Aristoteles**. Alles heeft een doel. Dus mens heeft een doel. Moet wel specifiek menselijk zijn. Rede. Wereld als set van interlocking goals; alles is op elkaar afgestemd.
  - c. **Joods/Genesis**. Mensen boven dieren.
3. Christenen: erfzonde en doel = God
  - a. Christenen gebruiken het Griekse Plato/Aristoteles-idee "Reason is divine, godlike".
  - b. Joods/Genesis. Erfzonde. Niet van de boom der kennis eten, slang verleidt. Vrije wil.
  - c. Worsteling tegen zonde door ziel is Grieks, door geest is Christelijk.
  - d. **Augustinus**. Peren stellen omdat stelen in zichzelf leuk is. Zo diep zit erfzonde.
  - e. **Thomas van Aquino**. Aristoteles plus waarbij doel door God gegeven. Mens is doel van de bestaansorde. Doel is eerste oorzaak der dingen te kennen. Doel van de mens is God te kennen.
4. Mens is geëvolueerd levend wezen en existentialisme
  - a. Tot en met **Linaeus** soorten. Classificatie die eeuwig geldig is.
  - b. Toen kolonialisme en dinosaurusbotten. 1831 **Darwin** Galapagos. Variatie en natuurlijke selectie. Dus mens is geëvolueerd dier. Slechts gradueel verschil. Mens is several trillion cells. Telos komt niet eerst. Doel soort van omgekeerd. Proces, geen doel. Vis heeft fishy form omdat betere overlevingskansen als bricklike form.
  - c. Wat is grote verschil tussen mens en dier? Meerdere dieren hebben hersenen. Verschil is taal. Voor sociaal afstemmen en boeken. Tools in brain, zoals calendar, clock, pencil, paper, math, ideas about time. (PvT: Heeft de mens een aangeboren mogelijkheid tot taal?)
  - d. **Pascal**. Verschillende culturen. Custom is our nature. Dit is existentialisme. Sartre: mens is niet zus of zo, maar kiest zijn positie. Geen menselijk natuur maar wat hij van zichzelf maakt. (PvT: nogal zwart/wit. Waar is nuance van mogelijkheden en beperkingen?) Universeel: allemaal worden we geboren en worstelen we.
  - e. Verschil met Grieken? Niet zo veel. Aristoteles: mens = van nature + reason en education. Maar reason is ook de natuurlijke manier van doen. Human nature is waar we mee beginnen, maar ook hoe we ons ontwikkelen.

1.2 Tussen Lichaam & Geest

1. Inleiding
  - a. Gedachten hebben geen gewicht en geen massa, dus zijn ze onstoffelijk, stelde **René Descartes**. Sindsdien hebben filosofen moeite om lichaam en geest als eenheid te beschouwen. Toch moet die eenheid er zijn.
2. **Descartes**
  - a. 1596. In die periode aan alles twijfelen. Wat zeker weten? Denk zelf.
  - b. Ik die denk is noodzakelijk. Ik denk, dus ik ben. Eerste uitgangspunt van **Descartes**.
  - c. Denken is niet afhankelijk van plaats of lichaam. Geest bestaat in mens en in God. Geen stoffelijkheid. Cartesiaans dualisme: geest en substantie.
  - d. Relatie lichaam en ziel dan? Pijnappelklier.

3. Kritiek op **Descartes**
  - a. Geest, wat is dat dan? Waar is het van gemaakt en zo?
  - b. Hoe verloopt wisselwerking tussen geest en lichaam? Hoe beïnvloed materiële wereld immateriële wereld? Fysische wetten van behoud van energie en momentum negeren invloed van geest op materiële wereld.
  - c. Toch spreekt onderscheid ziel/geest en materie aan.
  - d. Gezagsverdeling tussen kerk en wetenschap werd in geest en materie opgelost.
4. **Hobbes**, materialisme
  - a. Alles is materie, ook ziel.
  - b. Heelal is materie in beweging.
  - c. Activiteit heeft drager nodig. Dit denken we altijd. (PvT: en dat is dus een vraag: heeft activiteit altijd een drager nodig?)
  - d. Hoe kunnen gevoelens materieel zijn? Dat zijn endeavors, potentie tot actie.
5. Psychologie, begin 19^e E
  - a. Wetenschappelijk onderzoek naar gedachten en gevoelens.
  - b. Gilbert Ryle. Ziel van Descartes is "Het spook in de machine". Onderzoek mens als materie, hoe het dan kan.
  - c. **Behavioristen**. Alle gevoelens/gedachten kunnen in gedrag of neiging tot gedrag beschreven worden. Pijn is gillen of willen gillen.
6. Computers, 1950
  - a. Brein=computer, ziel=computerprogramma. Turin test. Klopt niet. Computers zijn code-crunchers. Begrijpen niet. Formal symbols vs. mental contents. Computer mist gevoel voor relevantie en voor way of doing things. Computers verspreiden over tijd (alles achter elkaar), hersenen over ruimte (alles parallel).
7. Moderne wetenschappen, neurowetenschap
  - a. Moderne wetenschappen goed in verklaren door onderliggende dingen te gebruiken. Reductie kan wegredeneren of oplossen zoals de zon komt niet op maar de aarde draait om zijn as. En reductie kan verklaren zijn, het een in het ander uitdrukken, maar niet elimineren. Vergelijkbaar "licht is elektromagnetische straling", maar is eigenlijk het enige goede voorbeeld. (PvT: De zon gaat wel onder. Dat is gewoon standpunt, context, en een beschrijving van de ervaring. Dat de aarde draait om zijn as heeft tot gevolg dat je ervaart dat de zon onder gaat, dat het donker wordt, dat je hem ziet zakken onder de horizon. Het is een ander soort waarheid, maar beide zijn waar.) John Searle op 25:53: "En ik denk dat je bewustzijn kan verklaren. Maar je kan't niet elimineren."
  - b. Zelfde aanpak voor hersenen/geestelijk. Kan de geest gereduceerd worden tot iets materieels? Neurowetenschappen verklaren niet subjectieve processen, zelf, bewustzijn. Wat de mens de mens maakt is bewustzijn.
  - c. We stoppen een mannetje ergens in om iets wat we niet begrijpen te verklaren. Dennet: gezichtspunt enabled by bodymachine.

1.3 Ben ik wie ik was?

1. Inleiding
  - a. Een mens verandert continu. Desondanks denken we dat we nog steeds dezelfde persoon te zijn als diegene die we zien op oude foto's. Maar is dat ook zo?
  - b. Hebben wij een onveranderlijk zelf? (PvT: wat is precies onveranderlijk? Waarom niet de vraag of wij een veranderlijk zelf hebben?)
  - c. Rembrandt van Rijn, ogen in zelfportretten blijven hetzelfde
  - d. Slapen en weer wakker worden.
  - e. Je hebt het idee van een constante, een real me. Maar als je er naar zoekt kun je het niet vinden.
  - f. Als geen onveranderlijk zelf dan geen verantwoordelijkheid. Veroordelen niet mogelijk. Eeuwige trouw beloven kan niet.

- g. Dementie is verlies van zelf/identiteit.
- 2. Geschiedenis
  - a. **Socrates.** Steeds verandering in haren, aanleg, karakter, meningen, begeerte, vreugde, etc. Ontstaan en vergaan.
  - b. **Descartes.** "Ik denk", dat ik is onvergankelijk. Denken is een eigenschap van de ziel. Zelf is een immateriële denksubstantie.
  - c. 1675 **Locke.** Continuity of memory. Identiteit is in zoverre zichzelf zich kan onthouden op logische manier. Als een ketting, een snoer met kralen. Het geheugen maakt een zelf. Ik ben hetzelfde als 10 jaar geleden in zoverre ik het kan onthouden.
  - d. **Hume** 18^e E: scan jezelf, scan jezelf later weer, ontdek de overeenkomsten in gewaarwording. Die zijn er niet. Zelf bestaat niet. (PvT: gewaarwordingen zijn toch indrukken van buitenaf? Die zijn dynamisch.)
  - e. **Buddha.** There is no self. You are a collection of thoughts and feelings.
  - f. **Masao Abe.** Verhaal over spiegel, hoofd verloren. Looking for his head with his head. Zentuin. We kunnen het zelf nooit zien, objectiveren.
- 3. Modern
  - a. Illusie: kamer zien door snelle integratie van deeltjes die je echt ziet. Zo wordt identiteit vergelijkbaar opgebouwd. Samengesteld, unity over time.
  - b. Self is accumulation of experience is ongelijk aan soul, wordt gecreëerd, is niet aanwezig.
  - c. Rorty: network of desires and ... Taal is voorwaarde voor een zelf.
  - d. Dennet: niet permanent, t'is organisatie. Draaikolk achter steen in een rivier.
  - e. Als geen zelf? Wie of wat beslist dan, heeft emotie. Reliability of a good character. Langzaam veranderen, zekere continuïteit, karakterconstanten. Verhaal met begin, midden en eind.

1.4 Hoe ontstaat identiteit?

- 1. Inleiding
  - a. Waardoor wordt de identiteit van een persoon gevormd? Door onze cultuur of bepalen we zelf wie we zijn?
- 2. Lappen in Zweden
  - a. Je moet je wortels kennen, anders zoek je, sterke identiteit nodig, dan kun je aan jezelf werken
  - b. Ik kan niet trots zijn op Zweed, daar haal ik geen kracht uit.
  - c. Met de hele familie in dezelfde tent slapen, familie dicht bij elkaar.
  - d. Rendieren weg, dan geen Lap-cultuur meer. Daar wordt onze taal gebruikt.
- 3. Aristoteles
  - a. Kijk maar, overal is de mens een zeer sociaal mens, levend in een cultuur, zoals families en grotere verbanden zoals stadstaat.
- 4. We bepalen zelf onze identiteit, **Descartes**
  - a. Losrukken van omgeving. Zelf doen. Alles ter discussie stellen. Vanaf nieuw fundament opbouwen. "Ik besta" is zeker. Nog steeds in het westen. (PvT: heeft het Christendom hier niet ook de hand in? Of is het echt vanaf 1637?). Bijvoorbeeld begrip eigenbelang, of 2-jarige die "eerst kloppen" op de deur heeft staan. Zelfkennis.
  - b. En universalisme. Ieder is anders, maar ook hetzelfde, namelijk een redelijk denkend mens. Culturele verschillen tellen niet zwaar. Verstand is een universeel ideaal. Kolonialisme is het westen, wat als hoeder het verstand over de wereld verspreid waarmee culturele verschillen zullen verdwijnen.
  - c. Atomistisch wereldbeeld, los van alle referenties aan iets anders', klopt niet.
- 5. 19^e E, Hegel
  - a. Sociaal, algemeen belang boven persoonlijk belang.
  - b. Ander nodig om jezelf te zijn. Recognized, status, van belang wat de ander denkt over jou, niet alleen voor bescherming. Strijd om jezelf te zijn.

- c. Master/slave story. Gevecht op leven en dood. Bijna dode wordt slaaf. Verhoudingen door macht bepaald. Slaaf kijkt ook op zichzelf neer.
- 6. Culturele identiteit
  - a. Ontwikkelen als mens is culturele identiteit uitbouwen.
  - b. Groep heeft bevestiging, acceptatie, recognition van andere groep nodig.
  - c. Cultuur vernietigen is vernietigen van identiteit van personen.
  - d. Aboriginal culturen kunnen alleen overleven buiten nationale democratie, nationale wet. Bijvoorbeeld regels t.a.v. grondgebruik.

1.5 Zijn & bewustzijn

1. Inleiding
  - a. Wat is werkelijk en wat is illusie, maar vooral wat is waarheid?
  - b. Is een allesomvattende verklaring van de werkelijkheid mogelijk?
  - c. Werkelijk en onwerkelijk? Wat bestaat echt?
2. **Edmund Husserl, Fenomenologie**, 1900 Logische Untersuchungen
  - a. Wereld en beleving.
  - b. Fenomeen: iets wat zich voordoet. De wereld waarin we leven is kleur, geluiden, vorm. In de werkelijke wereld komt de zon op. Marcel Proust die ontwakens beschrijft is fenomenologisch meesterwerk. Dummer als unser erfahrung. We ervaren meer als dat we ons bewust zijn. Fenomenologie wil bewustzijn verhogen. Processen waarmee we begrijpen, waarnemen.
  - c. Als methodologie om de waarheid in onszelf te vinden. Beschrijven. Zonder theorie. Doen alsof we niets weten en beobachten, blik naar binnen. Husserl bang dat technologie te veel invloed krijgt op ervaring.
  - d. The subjective perspective, the way in which we experience the world.
  - e. Wat houdt het in om je ergens van bewust te zijn.
  - f. Bestuderen van de subjectieve ervaring. Verwachting dat er een vloer ligt is cultureel bepaald, bepaalt ervaring. Theorieën worden verwacht met ervaring. Noema: we weten/bedenken hoe de kamer is. Noema is structuur, lebenswelt vanuit bepaald perspectief. Reflectieve methode: complex patroon van verwachtingen analyseren.
  - g. Bewustzijn is altijd op iets gericht, iets fysieks of bedachts. Bewustzijn is altijd bewust zijn van ...
  - h. Gestaltpsychologie geïnteresseerd in dubbele betekenis van hetzelfde plaatje. Bepaald door noema.
3. **Heidegger**, 1927 Sein und Zeit
  - a. Leerling, maar veel verandert aan theorie van Husserl.
  - b. Niet blik op bewustzijn, maar meer naar buiten, op ons in-de-wereld-zijn.
  - c. Waar zijn we als we in de flow zitten, bij doen/handwerk. Blik op handelen, handwerk, arbeiden.
  - d. Niet reductionistisch. Leven is ongelijk aan objecten, ongelijk aan mentale objecten en logica/denken/relaties daartussen.
  - e. Being in the world. Wat is de zin van zijn?
  - f. Theory is a founded mode of relating to the world. Meer basaal of daaronder ligt onze dagelijkse omgang met entiteiten.
  - g. Mens is enerzijds in the world als fysiek ding en anderzijds als geest/denken in de wereld
  - h. Wetenschap ziet mens als ding.
  - i. Heidegger: mens is in de wereld, doet dingen, equipment.
  - j. Hoe gaat de mens met de wereld om: zorg.
  - k. Primaire begrip van de mens is vanuit activiteit, kennis volgt.
  - l. Het gaat om authenticiteit: doen met volledige vastbeslotenheid.
  - m. Vergelijk existentialisme, ook daar gaat het om persoonlijke keuze.

- n. Mens is het dier wat moet bepalen wie hij is. Alleen door wat je doet kun je dit bepalen. Op een authentieke manier.
- o. Normaliter niet authentiek. Hoe kom je daaruit? Via de gemoedstoestand Angst.
- p. Twee maal ter wereld komen: 1x geboorte, 1x overkomen van Angst. (Angst is iets anders als vrees.) Moed om te leven.

2 Wat kunnen we weten

2.1 Kennis: rede of ervaring

1. Inleiding

- a. Hoe krijgen we betrouwbare kennis?
  - i. Hoe weten we dat alles een oorzaak heeft?
  - ii. Of dat de som van drie hoeken 180 graden is.
- b. Is het verstand de ultieme bron van onze kennis? > rationalisten
- c. Verkrijgen we kennis vooral via de zintuigen? > empiristen

2. Rationalisten

- a. **René Descartes, Leibniz, Spinoza.**
- b. Kennis via verstand.
- c. Omdat er waarheden besloten liggen in onze geest, aangeboren.
- d. Grote wiskundigen.
- e. Noodzakelijke waarheid in plaats van contingente waarheid.
- f. Gaat voorbij aan werkelijkheid. Experience, empirische kennis, is altijd contingent.
- g. **Plato.** 4e eeuw voor Chr. Onzekere tijd. Grote doorbraken in de wiskunde. Gebaseerd op axioma's. Verstand als bron van kennis. Mathematica betekent dat wat gekend kan worden. De echte driehoek kunnen we alleen met de geest bevatten, bestaat niet in het echt. Ziel leeft voor onze geboorte in een wereld van volmaakte vormen of ideeën. Herinneren we ons in de wereld van de zintuigen.
- h. Als we alles in wiskundige termen willen beschrijven. Kleur, geluid en smaak kan de wiskunde niet beschrijven. Deeltjes hebben alleen meetkundige eigenschappen: vorm, snelheid. Descartes: eigenschappen in de ziel. Gras is zwart-wit, ziel voegt groene kleur toe.
- i. **Leibniz** verdedigde Descartes. Ervaring vormt aangeboren ideeën.
- j. **William James.** The sentiment of rationality. Een groot verlangen naar verklaringen. Everything explained from basic principles or God.

3. Empiristen

- a. **John Locke.** Oorsprong kennis in zintuigen en ervaring. Geest is bij geboorte tabula rasa. Er kunnen geen nieuwe enkelvoudige ideeën bedacht worden. Geest maakt kopieën van de werkelijkheid. Geen aangeboren ideeën. Ervaring.
- b. In de 17e eeuw. Theorieën. Set van ideeën waarmee werkelijkheid werd beschreven. Copernicus. Aarde niet middelpunt. Galilei. Wetten. Wiskunde.
- c. **David Hume.** Empirist. Geen religie. Zintuiglijke impressies zijn veel levendiger dan ideeën die wij vormen. Newton was van grote invloed. Hume wilde hetzelfde voor de menselijke natuur, verklaren gevoelens, verlangen, morele oordelen. Kennis door ervaring. Elke conclusie over een ervaring is gebaseerd op toekomst lijkt op verleden. Daarom kun je het daarmee niet bewijzen, omdat dat het uitgangspunt was. Geen bewijs dat buitenwereld bestaat, we geloven dat uit gewoonte en verbeelding.
- d. Hilary Putnam: Reject picture of sensation of 17th century. Gewaarwording zou zich binnenin ons afspelen. Inner theater.
- e. Empiristen hebben zich altijd verbonden gevoeld met wetenschap.
- f. **Leibniz.** Logica. Dan hoeft die kennis niet door ervaring te worden gerechtvaardigd.

- g. Empiristen hebben gelijk voor die takken van wetenschappen. Maar hoe kunnen we wiskunde of logische principes begrijpen zonder gebaseerd op ervaring? Wel rationalisme dan dus.

2.2 De wetenschappelijk methode

1. Inleiding
  - a. We vertrouwen op de wetenschap, maar waarop is dat vertrouwen gebaseerd? Boekt de wetenschap vooruitgang? Wetenschapsfilosofen aan het woord over de "groei van kennis".
  - b. Wetenschap heeft de wereld veranderd. Genezen, verklaren, vernietigen. Wetenschappelijke methode voor wonderen?
2. 17^e 18^e eeuw
  - a. **Sir Francis Bacon.** Wetenschappelijk revolutie. Renaissancefilosoof. Denkbeeldig eiland Atlantis. Door wetenschap heersen over natuur. Boekenwijsheid alleen fout; kijk naar de natuur en reflexie. Mieren (verrichters van experimenten, verzamelen), spinnen (denkers, uit eigen lijf web produceren), bij (tussenin, verzamelen en bewerken). Inductie: waarnemingen, patroon, generalisatie. Wetenschappelijke experimenten om waarnemingen te doen. Royal society neemt ideeën van Bacon als basis. De methode van de 17de 18de eeuw.
  - b. Wiskundige benadering van Newton en Descartes, praktische experimentele aanpak van Boyle. Ook Newton werd toen geacht de inductieve methode van Boyle te gevolgd te hebben. Waarnemingen, inductieve gevolgtrekkingen. Newton volgde Bacon inductie echter niet. 18de eeuw, Immanuel Kant. Door de zuivere rede. Rechter die de natuur verhoort. Wij framen de vragen.
  - c. Einstein 1915. Nieuwe zwaartekrachttheorie. En kwantummechanica.
  - d. **Popper.** Wetenschappelijk kennis is speculatief. Stoutmoedige ideeën, uitzoeken of die kloppen. Deels inductie, deels rationalisme. Popper is in wezen theoretisch. Einstein zette alles op zijn kop, ook causaliteit. Er zit creatieve intuïtie, irrationeel element in elke ontdekking. Het gaat om falsifiëren, zoeken naar de fout in de theorie, en tot betere theorieën komen. Gewaagde toetsbare gissingen. Theorie voorlopig geldig. Wetenschap is een huis gebouwd op heel veel palen in een oneindig diep moeras. Geen zekerheid.
  - e. **Thomas Kuhn.** Geen aanwas maar revolutionaire omverwerping van theorie. Popper beschrijft de schaarse revolutionaire episoden. Korte revoluties, lange periodes van normale wetenschappelijk. Werken binnen paradigma. Model voor oplossen van soorten problemen. Paradigma bevestigen en uitbreiden: opruimwerkzaamheden. Onverklaarbaarheden opzij leggen, totdat nieuw paradigma die aanpakt. Er wordt niet steeds verder gebouwd. Nieuw paradigma is onvergelijkbaar met oude. Rationaliteit is historisch bepaald. Beïnvloed moderne cultuur.
  - f. Popper en Kuhn: er is geen inductie, er zijn geen regels om een theorie af te leiden uit waarnemingen.
  - g. Hoe werkt wetenschap? Verschil tussen vakgebieden en periodes. Hoe werkt moleculaire biologie in de 90'er jaren. Er is niet één wetenschappelijk methode. We kunnen de wereld misschien beter begrijpen als er meerdere (typen) verklaringen mogen. Wetenschap is interactie tussen hand, hoofd en praten.

2.3 Waarheid in de wetenschap

1. Inleiding
  - a. Waarheidsvinding is eeuwenlang het hoogste doel geweest, maar is het voor de wetenschapper van vandaag ook een werkbaar begrip?
  - b. Atoombommen bestaan. Maar bestaan atomen? Theorie. Wat betekent het om te zeggen dat iets waar is?

2. Correspondentietheorie

- a. In filosofie bestaan bepaalde standaardopvattingen waarmee iedereen begint en uiteindelijk ook weer eindigt. Het standaard idee van waarheid is dat de uitspraak overeenkomt, correspondeert met iets in de wereld. Sneeuw is wit of de kat zit op de mat. Mentaal, in taal of gedachten, en extramentaal, eigenschap van de wereld. De correspondentietheorie gaat er van uit dat er één werkelijkheid in de wereld is.
- 3. **Wetenschappelijk Realisten**
  - a. zeggen dat er één werkelijkheid is en dat we die kunnen kennen door middel van wetenschap. **Popper**: steeds dieper begrijpen, niet eindig.
- 4. **Coherentietheorie** en **Idealisme**
  - a. Waarheid van mathematische of logische uitspraak is niet omdat die correspondeert met iets in de wereld. Dus je moet iets anders hebben om 'waar' te bepalen. Alles wat valt onder rationeel denken kan waar of onwaar genoemd worden. Waar of onwaar is niet altijd een beschrijving. Dan begrijpen we nooit ethische, logische of wiskundige waarheid.
  - b. **Coherentietheorie**: een idee is waar als die samenvalt met andere ideeën. Bv euclidische meetkunde. Stelling mist kan afgeleid, stelling verandert heeft gevolgen voor het gehele systeem.
  - c. Hoort bij idealisme: er is geen werkelijkheid, alleen onze geestelijke voorstelling. Alleen systeem van representatie. Wat is waarheid dan? Manier waarop ideeën samenhangen.
  - d. **Kuhn**. Waar binnen kader, binnen paradigma. Als theorie past binnen paradigma is het waar. Consensustheories of truth. Mensgeoriënteerd concept van waarheid.
  - e. Het idee van één waarheid is een restant van Griekse metafysica en christelijke theologie, van één God.
  - f. Newton massa trekt aan, Einstein ruimte kromt om massa. Einsteins theorie heeft een hoger waarheidsgehalte. Kuhn zegt dat beide theorieën paradigma's zijn. Kuhn: geen objectieve waarheid. Kuhn geen relativist anything goes. Goede theorieën zijn eenvoudig, niet ad hoc, gebaseerd op veel gegevens, leveren meer verklaringen en voorspellingen dan oude theorie.
- 5. **Pragmatisme** of **Instrumentalisme**
  - a. **William James**. Of theorie waar is bepalen door of ze werken, een economie laten draaien, voorspellen. Volgens intellectualisten is waarheid een statische, inerte status. Zodra je de waarheid weet is het klaar, je hoeft er niet op terug te komen. Pragmatist: als het waar is, wat heeft dat voor gevolgen voor iemand. Ware ideeën zijn ideeën die we kunnen vergelijken, geldig verklaren. Waar is niet status, maar een gebeurtenis. Beïnvloed door Darwin. Ook wel instrumentalisme. Theorie is instrument tot verklaring. Bruikbaarheid. Betrouwbaar voor het doel. Introduceren van een nieuwe term, een nieuw concept, nieuwe definitie, nieuwe principes, als experimenten bevestigen dat het de theorie vereenvoudigt, dat het twee delen van een theorie samenbrengt, oftewel, bruikbaar. Theorie bruikbaar voor technologie (vliegtuigen, bruggen, video) en verkennen van aspecten van de wereld om ons heen.
- 6. Uitleiding
  - a. Kwantumtheorie. Grootste debat tussen instrumentalisten en realisten. Elektronen zijn deeltjes of golven? Niet vast te stellen. Dubbelspleetexperiment: elektronen door twee spleten laten gaan. Kwantumtheorie zegt baan is niet te voorspellen, is achteraf niet eens bekend. Klassieke mechanica van Newton: wat is positie, snelheid en richting van bewegend lichaam? Dit kan niet met een kwantumobject, met een atoom, molecuul of subatomair deeltje. Of de snelheid meten, of de positie, maar niet allebei.
  - b. Instrumentalisten zeggen kwantummechanica geeft je niet een beeld van de werkelijkheid maar een rekenkundig middel. We begrijpen het niet, het werkt en verbazend nauwkeurig. Putnam's interpretatie van Bohr: we gaan het niet begrijpen binnen de categorieën ruimte, tijd en causaliteit.
  - c. Einstein zegt zoekt diepere categorieën dan ruimte en tijd, waar de kwantummechanica een einde aan heeft gemaakt. Einstein had uiteindelijk een realistische benadering: fysica gaat

niet om experimenteren, voorspellingen, maar om het zoeken naar de subtielste, diepverborgen kenmerken van het heelal. De realist wil dieper, dieper, dieper. De instrumentalist wil weten wat er nodig is voor een bepaalde taak. Einstein probeerde laatste 20 jaar van zijn leven vergeefs een geünificeerde veldentheorie te ontwikkelen.

- d. (PvT: ik ben een realist, en wil vooral mijzelf steeds dieper begrijpen. Waarbij ik op zoek ben naar een simpele theorie die al mijn gedrag en gevoel verklaard. Instrumentalisme ben ik in opgevoed, maar probleem is daarbij: wat is de taak dan die opgelost moet worden?)
- e. We moeten ons niet blindstaren op Waarheid, Werkelijkheid of Bewijs. In het dagelijks leven zijn er vele waarheden. Een allesomvattende definitie van waarheid die alle waarheden omvat is gedoemd te mislukken. Filosofen kunnen het niet laten om te zoeken naar generalisaties die gedoemd zijn te mislukken.

2.4 Wat aan de waarneming vooraf gaat

1. Inleiding

- a. Hoe werkt waarneming? Kant stelde dat de wereld zoals we die zien voor een groot deel wordt gemaakt door onszelf.
- b. Wat weten we van de wereld. Is hij echt of wordt hij door ons gemaakt?
- c. Schept de geest de wereld? Eind achttiende eeuw. Hoe komen we tot kennis.
- d. **Rationalisten (Leibniz en Descartes)** kennis door nadenken en redeneren, of **empiristen** (Engeland) zintuigen zijn de enige bron van kennis.

2. Immanuel Kant

- a. **Kant** zoekt compromis. Kant: wat betekent het om mens te zijn? Grotendeels zelf. De geest krijgt de waarnemingen binnen en stelt ze samen tot de voorwerpen die we waarnemen. Grondstof: zintuiglijke indrukken. Hoe we dat doen wordt bepaald door de gesteldheid van de menselijke geest, geestelijke vermogens en hoe die vormgeven wat we zien. Vijf zintuigen en a priori concepten. Rede en zintuigen moeten dus samenwerken.
- b. Eerst was hij rationalist: uitdaging is tot achter de sluier van het waarnemen door te dringen. Hume schokte Kant's vertrouwen in natuurwetten van onder andere Newton en bracht Kant op andere gedachten.
- c. David **Hume**. Scepticisme. We vinden het vanzelfsprekend dat alles wat gebeurt een oorzaak heeft. Maar hoe kan ik weten dat de ene gebeurtenis de oorzaak is van de andere? In de natuur volgt de ene gebeurtenis de andere gebeurtenis, maar we zien nooit enig verband. Je ervaart niet dat de appel altijd valt. Hoe weet je het zeker? Ervaring kan niet bewijzen dat elke gebeurtenis een oorzaak heeft.
- d. Vanzelfsprekendheden: dat onze ervaring ons informatie verschaft over de wereld, dat gebeurtenissen een oorzaak hebben en dat dingen niet in het niets verdwijnen. Maar volgens Kant heeft de filosofie dat niet bewezen.
- e. Kants kennisleer/epistemologie is synthese van rationalisme en empirisme, rede en zintuigen werken samen. Menselijke kennis is zowel actief als passief. Kennis omdat we dingen aanraken, maar eigen concepten toepassen om te begrijpen. Er moeten enige a priori concepten bestaan. Die zie je in de wiskunde. Wiskundigen praten, denken, absolute waarheden, zonder enige tussenkomst van ervaring. Dus a priori kennis. Newtons fysica: a priori is Euclidische meetkunde, a posteriori zijn wetten van zwaartekracht.
- f. Schept de geest de wereld? Ja. Ruimte en tijd komen uit onszelf voort. Ze zijn de vorm waarin de geest de objecten giet die hij schept. Eenheid, hoeveelheid, oorzaak en gevolg, dingen en eigenschappen, allemaal a priori. Tot nu is aangenomen dat onze kennis zich moet conformeren aan objecten. Kennis over objecten uitbreiden is mislukt. Misschien moeten objecten zich conformeren aan onze kennis.

3. Modern

- a. Buiten de menselijk geest bestaat het ding-an-sich, waar we niets over weten. Onze geest vormt wat we zien. Kritiek: we kunnen het ding-an-sich niet kennen, maar blijkbaar nemen we wel aan dat het bestaat.

- b. Veel van Kant's a priori concepten bestaan niet meer. Ruimte en tijd, oorzaak en gevolg zijn door kwantummechanica en relativiteitstheorie veranderd. Dus Kant had ongelijk? Moeten er a priori concepten zijn?
  - c. Vergelijk het met taal. Eerst gemeenschappelijke taal voordat communicatie mogelijk is. Met de ontwikkeling van de wetenschap ontstaan er steeds nieuwe kaders. A priori concepten waarmee zintuiglijke indrukken worden geïnterpreteerd evolueren. (PvT: dus niet a priori geboorte, maar a priori wat? Niet iets wat al in de geest zit.)
4. **Verlichting** en **Romantiek**
- a. Kant produkt van de verlichting. Begon in Engeland, zwaartepunt verschoof naar Frankrijk. Kracht van de rede. Ieder kon waarheid vinden, die voor allen hetzelfde zou zijn. Gezag in twijfel trekken. Heb de moed om je eigen verstand te gebruiken.
  - b. Rond "Kritiek van de zuivere rede" begon de romantiek. Nadruk op wat Kant had weggelaten: geschiedenis, cultuur, taal. Exotisch zaken, gevoelens, emoties boven verstand.
  - c. Mens scheidt, maar vanuit taal en cultuur, en niet universele aangeboren principes. Von Humboldt, taalkundige, eigen weltanschauung. Kan dat per taal verschillen? Kan een taal die concepten bepalen? Taal is afspiegeling van onze kijk op de wereld en onze kijk op de wereld de afspiegeling van onze taal. Voorbeeld woord recht bestaan niet in oud Chinees. Nu betekent woord chuen li recht en de macht om iets te doen. Indiase en westerse filosofie lijken meer op elkaar dan op Chinese. Logisch, want Europese talen en Sanskriet liggen dicht bij elkaar dan Chinees. Plato is niet te vertalen in Chinees. Er is geen woord voor 'of'.
5. **Universalisme** of **relativisme**
- a. Is de wereld voor ons allemaal hetzelfde (Kant, **universalisme**) of leven we in verschillende werelden (**relativisme**).

2.5 De strijd tegen het misverstand

1. Inleiding hermeneutiek
  - a. **Hermeneutiek** is de kunst van het interpreteren. Goede interpretaties zijn nodig om misverstanden te voorkomen. Maar wat is een goede interpretatie?
  - b. Spreken en luisteren. Communiceren. Begrijpen we elkaar? Geschiedenis zit vol met onbegrip. Op zoek naar de feilloze interpretatie.
  - c. We interpreteren voortdurend. 9 van de 10 keer begrijpen we wat de ander bedoeld. Objecten kunnen op meerdere manieren gebruikt worden. Woorden kunnen ook meerdere betekenissen hebben, afhankelijk van de context.
  - d. "Ik heb het niet gedaan" betekent het is niet mijn schuld, ik deed het niet met opzet. Hermeneutiek zoekt naar juiste regels van interpretatie. En wat moet je doen om achter de betekenis van een tekst te komen.
2. Grieken, Christenen
  - a. Oorspronkelijk verstaan van de goden, Hermes, boodschap van de goden overbrengen naar de mensen. Orakel, interpreteren van dampen, interpreteren van de wil van de goden. Ook wat wil God is onduidelijk, bv meerdere interpretaties van de tien geboden. Zoeken in de bijbel naar verborgen betekenissen in de Middeleeuwen
  - b. Allegorische interpretatie. Niet letterlijk. Bv God van de onderwereld rooft Persephone. Persephone mag zes maanden terug naar aarde. Betekent seizoenen: winter is onderwereld, lente is aarde.
  - c. Maarten Luther stelde dat mensen zelf de bijbel konden interpreteren. Hoefde niet via de kerk. Door geloof absolutie, niet door dure aflaten. Katholieken zeiden wel dat alleen de kerk de bijbel kon interpreteren. Beeldenstorm. Rijkdommen vernietigen van de katholieke kerk en symbool voor de verkeerde interpretatie van de bijbel.

3. Schleiermacher

- a. Regels voor interpretatie. Hermeneutiek. Een tekst is een produkt van een tijdperk. Dient dus historisch te worden geïnterpreteerd. Intenties van de auteur moeten duidelijk zijn.
- b. **Wilhelm Dilthey** maakt gebruik van deze theorie. Ook op schilderij toegepast. Schilder kennen. Inleven in ander. Noemt dit verstaan. Verschil tussen bijvoorbeeld "verliefdheid" verklaren en verstaan, verstehen. Verstaan is inleven.
- c. Kunnen originele intenties achterhaald worden? Twee kanten aan een tekst: de auteur die intenties heeft en de betekenisinhoud, de 'zin', die los van de schrijver een eigen geschiedenis heeft. Wat de lezers van de tekst van maken.

4. Hans Georg Gadamer

- a. 1900. **Interpretatiekunde**. Voor de menswetenschappen is interpretatie een belangrijk instrument. Grondlegger van de zachte wetenschappen. Het gaat om de tekst van de wereld, of de wereldgeschiedenis. Taal, woorden, ideologieën zijn belangrijk. Welke processen, deels onbewust. Waardoor ontstaat de situatie dat twee mensen of twee culturen elkaar niets meer te zeggen hebben? De kunst om te kunnen horen, luisteren. Plicht tot begrijpen. Niet dommer zijn dan je bent. Objectieve kennis loslaten, eigen subjectieve ervaring gebruiken. Geen afstand nemen van vooroordelen. Vooroordelen gebruiken voor interpretatie. Moet vragen stellen aan de tekst vanuit eigen subjectieve ervaring. Tegengesteld dus aan de bètawetenschappen. De kunst van het verklaren en de kunst van het begrijpen. Wahrheit und Methode. Methode is wetenschap, is verklaren. Maar waarheid is groter.

5. Leibniz

- a. Mathematisch taal ontwikkeld. Geen misverstanden. Bevatte de wetten van het denken. Als je die begreep en toepaste dan geen misverstanden.

6. Wittgenstein

- a. (zie Leibniz) Ontwikkelde pure taal, eenduidig. De Tractatus logico-philosophicus. Taal moest een exacte representatie van de wereld zijn. Wovon man niet spreken kann, darüber muss man schweigen. Bijvoorbeeld de zin van het leven.
- b. (zie modern) Daarna ontwikkelt hij zich tot hermeneuticus. Water van de spreektaal. Niet ondubbelzinnig. Maken we ons verstaanbaar. Philosophische Untersuchungen. Betekenis wordt gemaakt in het gebruik. De wereld heeft geen ultieme metafysische structuur. Mensen, activiteiten, houden er praktijken op na, spelletjes, beroepen, creatieve activiteiten. Binnen elk heb je woorden voor regels, oordelen, alleen begrijpelijk binnen die activiteit. Taalspelen. We tonen niet hoe Taal Betekenis heeft, maar dat verschillende uitdrukkingen in verschillende contexten welke betekenis hebben. Een woord dat twee betekenissen heeft behoort tot twee taalspelen.

7. Modern

- a. **Lyotard**. De verschillende genres van taalspelen zijn net eilanden in de taal. Poëzie en wetenschappelijke analyse kunnen niet samengevoegd worden. Je kunt het ene taalspel niet vertalen in het andere. We navigeren van eiland naar eiland. Verschillend discours.
- b. En taal is dynamisch.
- c. Geen interpretatie is feilloos.
- d. Hoe kan ik spreken van een leugen als ik er geen waarheid tegenover zet? Derrida beschrijft als een religieuze handeling bij uitstek: Een ander op zijn woord geloven. Dat is de basis van alle uitwisselingen en beloften. Belofte: 1) ik ben iets aan mezelf verplicht, 2) dat ik aan een ander verplicht ben om me aan mijn belofte te houden en 3) dat ik de taal als instituut zal beschermen. Ik, de ander en de taal. De basis van vertrouwen.

2.6 Wat is werkelijkheid

1. Inleiding

- a. We verzamelen vanaf geboorte brokjes kennis. Maar hoe is het werkelijk? Wat is werkelijk?

- b. **Metafysica** stelt vragen over de ware aard van de werkelijkheid. Wat is werkelijk? Het simpele achter het complexe zoeken. Metafysica probeert dit voor alles in het universum. Wat is de basis van alle dingen?
  - c. Begint **ontologie** te worden. Wat zijn de basisonderdelen waarmee je een wereld construeert.
  - d. **Kosmologie**: hoe verbind je de ontologische onderdelen met elkaar tot het systeem wereld.
2. **Materialisme**
- a. Wat is werkelijk? In eerste instantie denken aan fysieke dingen. Materialisme. De stoffelijke wereld is dan de enige werkelijkheid.
  - b. **Democritus**, 5e eeuw voor Christus. Alles in het heelal bestaat uit minuscule atomen, die rondstuiteren en zich aan elkaar hechten.
  - c. Aanhang groeit tijdens wetenschappelijk revolutie. **Hobbes**. Probeerde werkelijkheid volledig te beschrijven, zo dat ze door de wetenschap kan worden begrepen. De werkelijkheid bestaat uit materie. Daarbuiten is niets. Menselijk lichaam is een machine. Wel een maker.
3. **Idealisme**
- a. Als de wereld alleen uit materie zou bestaan, hoe zit het met onze bewuste binnenwereld? Een kaart spelen, een grap begrijpen. Deze innerlijke bewustzijnsstroom lijkt niet materieel. David Chalmers. Er is voor bewustzijn een extra basisingrediënt nodig. Bijvoorbeeld bewustzijn, net zoals fysieke componenten ruimte, tijd en massa.
  - b. **Idealisme**: werkelijkheid bestaat alleen maar uit ideeën. **Berkeley**, Christen, tegen materialisme. Hoe past God en ziel nog in dat wereldbeeld? Berkeley. Spirituele substanties zijn de bouwstenen van het heelal. De ziel is een spirituele substantie en onsterfelijk. We kennen de wereld alleen door middel van ideeën en gewaarwordingen. We kunnen dus niet zeggen dat de stoffelijke wereld bestaat, omdat we alleen ideeën kunnen kennen. Veel mensen denken vreemd genoeg dat huizen een bestaan hebben dat los staat van het begrip wat wij er van hebben door ons verstand. Hij meet de wereld af aan staat van bewustzijn, in plaats van dat de wereld de basis is. Dingen bestaan in de geest van God. Materie bestaat niet.
  - c. Berkeley extreem. Minder vergaand veel mensen geloven wel in een geestelijke wereld die anders is dan de stoffelijke wereld: in hemel, Plato's ideeën, of Spinoza's opvatting dat God en de natuur één zijn.
  - d. Berkeley wordt gezien als metafysische speculatie. Dat wat we niet met onze zintuigen kunnen waarnemen is geen werkelijkheid. Dat wat we niet wetenschappelijk kunnen bewijzen is niet werkelijk.
4. **Pragmatisme**
- a. Pragmatisme: werkelijkheid moet gedefinieerd worden in termen van praktische gevolgen. **William James**. Wat zou het uitmaken of deze of de andere notie waar zou zijn? Bij geen praktisch verschil betekenen ze praktisch hetzelfde en is debat erover zinloos.
  - b. Searle: One thing I have learned about pragmatism is that I think in philosophy we should start by taking seriously the way we think and talk and the way we have to think and talk in order to lead our lives. It's no good saying 'strictly speaking the whole world is inside my head or it is just my sensations' but of course I have to think the opposite in order to live at all.
  - c. Pragmatisme is beïnvloed door evolutietheorie. Taal is een middel om te overleven in plaats van een abstract middel om de werkelijkheid mee te beschrijven. Taal om voedsel, sex, onderdak, leuker leven. Dus welke taal serves humans best for what purpose.
5. **Realisme of anti-realisme**
- a. De werkelijkheid begrijpen of de werkelijkheid beschrijven met de mens als uitgangspunt.

- b. Voor **realisten** is de werkelijkheid objectief en bestaat ze onafhankelijk van de manier waarop ik naar de werkelijkheid kijk. Speciaal met betrekking tot fysieke objecten: die bestaan onafhankelijk van ons of onze geest. Ze bestaan extern.
  - c. Volgens **anti-realisten** construeren we de werkelijkheid. Misschien is er wel iets, maar we vervormen dat tot de wereld die we kennen. Nelson: sterrenbeelden maken uit sterren. Searle: om over de werkelijke wereld te kunnen praten, moet je een taal hebben. Maar taal is een sociale constructie. Je kunt niet over bomen en bergen praten zonder de woorden 'berg' en 'boom'. Dus elk feit over bomen en bergen moet de component hebben die we hebben geconstrueerd. Bijgevolg zijn er geen feiten die los staan van onze taal en denkprocessen. Sommige logici rekken de notie van 'een geheel' zodanig uit dat je alle dingen die je wilt kunt beschouwen als deel van een geheel zelfs als ze zich niet naast elkaar bevinden. Bijvoorbeeld dop van fles en armleuning. En soms is dat ook zo: Hawaï is deel van de VS. Er zijn een heleboel beschrijvingen van het universum mogelijk die allemaal waar zijn en zeer sterk van elkaar kunnen verschillen. Door politicus, poëet, journalist. Convergeren niet tot één waarheid.
  - d. Wat is de werkelijkheid van een kind? Wat is een regering komt een raar antwoord op. Ze leren de werkelijkheid: spoken zijn niet echt, het was maar een nachtmerrie. Werkelijkheidsbeleving wordt in hersenen vastgelegd; meer of minder. Onze hersenen 'leren' door veranderingen in kracht, omvang of gewicht van de synapsen tussen de neuronen. Realist: kind leert hoe de stukjes in elkaar passen. Anti-realist: volwassen worden is het ontwikkelen van steeds verder reikende begripssystemen.
6. Sociale constructie
- a. Realisten en antirealistten zijn het eens over: Werkelijkheid is een sociale constructie. Zoals geld, huwelijk, overheid, taal, eigendom, cocktailparty's. Institutionele gegevens. Er hoort status bij, daarbij behoren bepaalde functies, en rondom die functies organiseren we ons leven. Instituties en individuele gedachten zijn nauwer verweven dan we denken. In onze individualistische traditie denken we: je hebt instituties en je hebt individuen. Instituties maken het leven voor individuen moeilijk. Maar het is een complex netwerk waarin geen prioriteiten bestaan. Ofwel: geen individuen zonder instituties. Social frameworks. Zonder bank, ok, zijn er wel individuen. Maar zonder familie is er geen individu.
7. Uitleiding
- a. Searle: ik vind niet dat er een realiteit is. Het is meer een werkhypothese om mijn leven te organiseren. Ik kan niet bellen dat ik later kom als ik niet aanneem dat er een realiteit is die los van mij staat.
  - b. Antirealistten zeggen werkelijkheid hangt af van maatschappelijke conditionering. Ideeën worden werkelijkheid voor ons als de maatschappij sterke signalen afgeeft: vrouwen zijn minderwaardig.
  - c. Feministische theorieën zijn ontstaan vanuit het besef dat ons leven is geprogrammeerd door anderen (mannen) en daarom geen betekenis hebben voor ons (vrouwen). Een groot deel van onze emoties, verlangens enzovoort worden bepaald door een wereld die beheerst wordt door mannen. Om door te dringen tot de ware werkelijkheid moeten we door de maatschappelijk aanvaarde schema's heen breken. (PvT: Vreemde conclusie.)
  - d. Plato. Gelijkenis van de grot. Zelfde probleem. Volgens Plato nemen de meeste mensen klakkeloos ideeën over van anderen omdat culturele krachten hen daartoe aanzetten. Plato lijkt te zeggen dat je de waarheid alleen kunt achterhalen als je voor jezelf denkt.
  - e. Kunnen we de grens vinden tussen wat we mee krijgen van de samenleving en wat er onafhankelijk van ons bestaat?

3 Wat moeten we doen?

3.1 Op zoek naar een absolute moraal

1. Inleiding

- a. Naaktstrand. Kreeften eten. Verschillende staatsvormen. Morele overwegingen. Wat is goed of fout. Waarop baseren we dat? Mogen we oordelen over anderen?
- b. Verschillende culturen, melting pot, verschillende normen en waarden. Respect. Multicultureel: niet anderen beoordelen met jouw normen. Proberen te begrijpen. Veel verschillende culturen in de straat. Veel verre reizen. Media. Normen en waarden verschillen per cultuur.

2. Moreel relativisme

- a. Er is niet één ware moraal. Er zijn meerdere moralen mogelijk. Je moet er wel één hebben.
- b. Ook door de tijd heen veranderen normen en waarden. Verliefd, verloofd, getrouwd. Vrouw zorgt voor huis en kinderen. Tegenwoordig anders.
- c. Plus moreel relativisme we moeten normen en waarden van anderen respecteren. Inconsistent want dat is dus wel een algemeen geldende regel.
- d. Als ik een andere cultuur of mensen beoordeel, gebruik ik dan mijn of hun normen?

3. Universele moraal

- a. Het is goed dat we verschillende culturen en opvattingen hebben. Wereld is interessanter, verrijkt kunst en literatuur. Maar je kunt cultuurverschillen waarderen zonder de verderfelijke opvatting te huldigen dat onze moraal ophoud bij onze landsgrenzen.
- b. Hoe ver ga je in accepteren van andere normen en waarden? Doodstraf, vrouwenhandel, volkerenmoord. Rwanda volkerenmoord is slecht. Zijn plaatselijke gewoonten een excuus voor massamoorden?
- c. Zijn er universele normen en waarden. Op gebied van huwelijk en sex, liegen om te bedriegen, moord,
- d. Never shock people with behaviour inconsistent with their culture. Is dat een universele of particularistische regel? Indeling helpt niet.
- e. Wat we van cultureel relativisme kunnen leren is dat niet al onze culturele praktijken berusten op objectieve, rationele normen. Er zijn veel praktijken die cultuurproducten zijn. Kleren bv.

4. Menselijk welzijn

- a. Zijn andere normen en waarden dus ook relatief? Bv homosexualiteit. Zijn daar goede redenen voor? En slavernij? Er is een kern. Kern heeft te maken met menselijk welzijn. Zijn mensen beter of slechter af met bepaalde sociale activiteiten. De juiste dingen doen is dat je het belang dient van de mensen voor wie jouw daden gevolgen hebben. Het belang van ieder moet gelijk gewicht hebben.
- b. Maar hoe bepaal je belang van ander? Wat is menselijk welzijn. Bv abortus bij zieke foetus.

5. Geen methode

- a. Is de aarde plat of rond? In wetenschap kun je het antwoord weten. Methoden om tot waarheid of overeenstemming te komen. In ethiek bestaan geen methoden om tot overeenstemming te komen.

6. Emotivisme

- a. Morele oordelen zijn een uiting van een persoonlijke emotie, een gevoel. Na analyses van taalgebruik. Taal kan op verschillende manieren gebruikt worden: vaststellen van feiten en uitdrukken van emotie: "De wedstrijd begint om 2 uur" en "Weg met die scheids".
- b. Morele uitspraken hebben twee functies: ze drukken onze emoties uit en ze vormen een leidraad voor mensen om uit te maken wat ze moeten doen. Bv doden is verkeerd: "Killing, ech" en "ik vraag je niet te doden".
- c. Een uiting van emotie is nooit waar of onwaar. Verwerp je hiermee ethiek? Nee, het verklaart wat ethiek is. Een logisch positivist kan toch gekant zijn tegen moord of toch een aardig mens zijn.
- d. Een morele uitspraak is nooit waar of onwaar. Omdat geboden, verlangens niet waar of onwaar zijn.
- e. Er zijn redelijke en onredelijke daden. Dus emotivisme kan niet het antwoord zijn. Emoties kunnen niet het criterium voor goed of kwaad zijn.

7. Uitleiding

- a. Hoe komen we aan universele normen en waarden? Wat de meerderheid vindt? Kinderarbeid wel of niet. Moeten we kinderarbeid verhinderen? Gaat om eerlijkheid, je verplaatsen in de ander en afstand nemen van vooroordelen en eigen voorkeuren. Als in de context het zou betekenen dat het alternatief de hongerdood tot gevolg heeft, dan niet.
- b. Het gaat niet om waarden opleggen of je doet maar wat je wilt. Je kunt zowel uiting geven aan waar je in gelooft als proberen ruimte te geven met respect voor wat anderen geloven.
- c. Ruanda beelden: Het is een andere vraag wat je er aan moet doen. Moreel slecht? Daar kun je antwoord op geven: Ja. Als we het niet veroordelen, zijn we voor onszelf niet geloofwaardig.
- d. We leven met anderen. En we zijn afhankelijk van ze, ook als we het niet met ze eens zijn. In sommige gevallen eens, in andere gevallen niet eens. Ambigu. We slagen er toch in samen te leven.

3.2 Een ethiek van de rekensommen

1. Inleiding

- a. Arne Naes. Milieu filosoof. Wat gebeurt er in de derde wereld. Willen ze worden als de westerse wereld, technologie, hoge levensstandaard. Samen met westerse milieubeweging verzet tegen grote schadelijke projecten.
- b. Kan filosofie helpen bij het nemen van moeilijke politieke en morele beslissingen. Grote dam bouwen voor elektriciteit in Borneo/Maleisië. Borneo wil industrialiseren. Westen wil Indianen conserveren, op achterstand houden. LT Gevolgen van dam onbekend.

2. Utilitarisme

- a. Beoordelen van dingen op hun gevolgen. Dingen zijn niet goed of fout in zichzelf. Geen abstracte principes als 'vertel altijd de waarheid'. Dat kan rampzalige gevolgen hebben.
- b. Utilitarisme. **Jeremy Bentham**. Moraalfilosofie en wetshervorming. Wetten moeten gericht zijn op maximalisering van genot en geluk en minimalisering van leed en verdriet in de samenleving. Berekening hiervan. Voor zo veel mogelijk mensen.
- c. Nooit beroep op emoties, maar alleen op de rede. Product van de verlichting. Gelijkheid leidt tot het grootst algemeen welzijn. Daarom voor democratie, vrouwenkiesrecht, tegen de monarchie. Verlichting is vragen stellen. Waarom? Waarom is dit de juiste gang van zaken? Rede. Gerechtigd? Geen gezag, geen boekenwijsheid.
- d. Toegepast op Bakun-dam. Bekijk gevolgen voor mensen en biologische dingen tot heel ver in de toekomst. Voordelen groter dan de nadelen? Hogere levensstandaard? Kunnen we het geluk van sommigen opofferen voor het geluk van anderen?

3. Uitgebreid

- a. **John Stuart Mill**. Utilitarist in de geest van Bentham. Als jonge twintiger geestelijke crisis met als inzicht belang van poëzie, muziek en natuur. Compromis, samenbrengen. Als ik streef naar het grootste geluk voor de meeste mensen dan word ik niet gelukkig, en voor hem was die meerwaarde poëzie. Mill voegt kwalitatief element toe aan meetlat van Bentham. Hogere en lagere vormen van genot. Mozart hoger dan goede maaltijd.
- b. Jonathan Glover over utilitarisme: als in genot boven alles dan niet. Als **consequentialism/pluralistische theorie** voldoende rijk maakt dan wel.

4. Kritiek

- a. Erg moeilijk geluk van individuen te meten en te vergelijken. Vakantie van mij naar Italië is twee keer zo veel genot als jouw vakantie naar Ierland is moeilijk. Maar geld uitgeven aan vakantie voor het ene kind of betere school voor het andere kind is wel mogelijk. Intuïtieve vergelijking. Welke telt zwaarder in het individuele leven.
- b. Torbjörn Tännsjö. Utilitarisme is onderzoeksproject. Utilitarist? Ik neem aan dat de morele waarheid in die richting te vinden is. Beste methode die we hebben. Kritiek is mogelijk. Soms in strijd met onze alledaagse moraal. Het doel heiligt de middelen. Geen daden die

- op zichzelf verboden zijn. Bijvoorbeeld een moord plegen. 2. Lijkt erg veeleisend. Dat onze daden altijd de beste gevolgen hebben. Eist erg veel kennis.
- c. Charles Taylor. In utilitarisme worden nadelen onderschat omdat die complexer zijn dan voordelen. Bijvoorbeeld met dam verhuizen van mensen, hoezeer ze verankerd zijn in hun manier van leven, moraal, skills in die omgeving.
  - d. George Edward Moore. Naast genot en verdriet andere waarden toevoegen als kennis, schoonheid, leven. Bloomsbury groep. Virginia Woolfe. Keynes.
  - e. Dam, welke waarden? Heeft de natuur een waarde op zichzelf, of is het alleen een middel tot menselijk geluk. Arne Naess. Een berg met een dignity, dat is wel persoonlijk, wat leeft en wat niet. Planten en bergen hebben een morele status die we moeten respecteren. Met de conclusie dat de mens moet 'aftreden'. Deep ecology. En diversiteit. Een diepe wens in het leven: je wilt je aanpassen maar tegelijkertijd genoeg beleeft aan het anders zijn.
  - f. Peter Singer. Neuh, diversiteit heeft geen waarde op zichzelf. Wat is het eigenlijk? Soms ligt er wat achter: esthetiek van bos, stabiliteit van bos, maar niet diversiteit in zichzelf.
  - g. Volgens Bentham tellen dieren mee. Gaat er niet om of ze kunnen denken, maar of ze kunnen voelen. Dan volwaardig lid van de morele gemeenschap. Dan heb je een waarde die meetelt.
5. Uitleiding
- a. Moet de dam gebouwd? Geen antwoord. Wel duidelijkheid scheppen, voor- en nadelen afwegen.
  - b. Of je mag één persoon niet opofferen te bate van anderen.
  - c. Opofferen is onderdeel van samenleven.

3.3 De regels van de rede

1. Inleiding
  - a. Eeuwenlang werd de autoriteit van hogere machten geaccepteerd. Het antwoord op morele vragen werd gezocht in Goddelijke wetten. Moraal was gegeven.
  - b. Totdat religieuze filosoof Kant afstand nam. Moraal gebaseerd niet op autoriteit, maar op rede.
2. Kant
  - a. 1724. **Kant**. Met zestig eerste boek. Ethiek. Hoe komen we aan de juiste richtlijnen voor onze moraal. Als we doen wat God wil, dan doen we het goed, was het toen. Maar hoe weten we dat de bijbel het woord van God verkondigt? Hoe weten we dat God bestaat. Kant was gelovig. Maar weigerde autoriteit aan te nemen. Alle heteronome ethieken worden verworpen.
  - b. Mensen moeten hun eigen morele regels bedenken. Kan dat? Kan iedereen dat? Het hoogste gezag voor Kant is de rede. De menselijk rationaliteit met al zijn beperkingen en mogelijkheden. Beperkt want, hoe hij ook denkt of redeneert, nooit zal de rede de waarheid over God of het geloof kunnen vastleggen. Mogelijkheden: misschien ethische regels te vinden die zo onverbiddelijk logisch en juist zijn dat ze gelden voor de hele mensheid.
  - c. Niets kan onvoorwaardelijk als goed worden beschouwd behalve een goede wil. Intellectuele talenten zoals verstand, humor en beoordelingsvermogen zijn ongetwijfeld in veel opzichten goed en wenselijk, net zoals karaktereigenschappen als moed, vastberadenheid en standvastigheid. Maar deze natuurgaven kunnen ook uiterst schadelijk en kwaadaardig worden wanneer de wil die er van gebruik maakt niet goed is. De wil is voor Kant een sleutelbegrip. En een goede wil voldoet aan de morele plicht van de mens.
  - d. Die plicht die bepaal je met de rede. Als je iets wil doen moet je je telkens afvragen of je wil dat iedereen op dezelfde wijze handelt. Zo ja, dan is er een algemene morele regel van te maken. Zo nee, dan is die handeling ethisch onjuist. Maxime: regel die iemand zichzelf

- stelt. Een algemene wet is een regel die voor iedereen geldt. Categorische imperatief: handel alleen volgens die maxime waarvan je kunt willen dat ze een algemene wet wordt.
- e. Kant's logica is duidelijk, maar zijn onverbiddelijkheid niet. Kant's categorische imperatief kent geen uitzonderingen. Niemand mag liegen om geld te lenen, nooit. Bied hulp aan mensen in nood.
  - f. Gaat over intenties, niet over de consequenties van handelingen. De wil achter een handeling is het enige wat telt. Morele regels zijn regels van de rede. Morele regels zijn te begrijpen.
  - g. Maar wat is de winst? Bekend uit godsdiensten: "Doe voor anderen wat u wil dat u geschiedt." "Wat u niet wil dat u geschiedt, doe dat ook een ander niet." Het nieuwe van Kant's moraalfilosofie is dat hij zegt dat we geen bovenmenselijke geopenbaarde autoriteit nodig hebben om die moraliteit te vinden. We hoeven alleen te luisteren naar ons eigen verstand. Zelf. Autonome moraliteit. Maar dat vergt een breed begrip van de mens. Kant heeft in de machinekamer van ons denken en onze kennis gekeken. Hoe wij kennis vergaren, welke principes we in ons hoofd hebben. Kunnen wij alleen maar kennis verwerven van de natuur? Beperkt ons kenvermogen zich daartoe? Nee, we kunnen niet alleen weten wat is maar ook wat zou moeten zijn. Wir haben erkenntnis was sein soll. Mensen kunnen hun toekomst bepalen, daarom hebben ze ook de verantwoordelijkheid om het goede te kiezen.
  - h. Wil de zwerver dat iedereen gaat zwerven? Nee, want wie helpt hem dan. Dus niet goed.
  - i. Twee vormen van categorische imperatief. Behandel mensen niet alleen als middel, maar ook als doel. Waardigheid van mensen. Er zijn dingen die we niet andere mensen aan mogen doen. Waarmee ze niet willens en weten hebben ingestemd. Een dier heeft geen morele capaciteiten, omdat het dier geen vrijheid heeft. Een dier wordt gestuurd door het programma van zijn instincten. De vrijheid om keuzes te maken. Het morale onderwerp is alleen in de mens. En in God, maar daar kun je niets over zeggen.
  - j. Volgens Kant zijn mensen morale wezens omdat ze nee kunnen zeggen tegen hun verlangens. Ze kunnen hun daden kiezen door er over na te denken.
  - k. En een moordenaar die in de achtervolging zijn slachtoffer kwijt is, moet je die de richting wijzen? Kant zegt dat we gevolgen niet kunnen kennen, dus liegen vermijden. Plus consequenties zijn niet onze schuld.
  - l. Non-consequentialistisch. Godsdiensten doen dat ook.
  - m. Kant gaat er vanuit dat regels niet kunnen botsen.
  - n. Het gaat niet om de argumenten die we geven, maar de manier waarop we leven. We moeten boven de argumenten uitstijgen. Als je al zegt dat iedereen altijd de waarheid moet spreken, hoe krijg je mensen zo ver zo te zijn?

3.4 Morele dilemma's

1. Inleiding
  - a. Geneeskunde. Moreel dilemma: doorbehandelen of stoppen.
  - b. Case. Tweeling geboren met 26 weken. "Laat ze (de artsen) maar doen wat goed is."
  - c. Gevolgen zijn niet allemaal bekend. Wiens belangen tellen? Hoe weeg je ze tegen elkaar af?
2. Kant
  - a. **Kant:** je moet anderen nooit alleen maar als middel gebruiken, maar altijd ook als doel op zichzelf. Gaat om of kind zich als mens, in vrijheid, kan ontwikkelen. Als ze volwassen waren, zouden we hun eigen wil en keuzen moeten respecteren. Als kinderen moeten we alles doen om hun ontwikkeling en geluk te bevorderen.
  - b. Kant: is het beginsel van waaruit je handelt te verheffen tot universele wet. In hoeverre maken we uitzonderingen van onszelf.
  - c. Mensen zijn gelijkwaardig. Elk individu verdient net zo veel respect als je zelf verdient.

- d. Is verlenging van het leven de beste hulp? Helft 26 weken blijft leven waarvan 85% gezond en 6% met handicap.
- e. Kind op één, maar belang ouders, samenleving?
- f. Kant dacht dat je met goede wil en goede bedoelingen vanzelf tot goed handelen komt. De consequenties vond hij van ondergeschikt belang.

3. Utilitarisme

- a. Utilitarisme behandelt juist de consequenties van het handelen. Beslissing bepaal je juist niet vanuit je principes. Kant blijft weg van kosten en voordelen.
- b. **Consequentialism**: je vraagt je af of iets goed is, in het licht van de gevolgen. Bekendste is utilitarisme: goed is wat het grootste nut heeft. Verschillende definities van nut.
- c. Utilitarisme vereist dus dat je gevolgen kunt inschatten. Wat niet kan.
- d. Voor alle belanghebbenden.
- e. Zo veel mogelijk geluk voor zo veel mogelijk mensen. Soms lijkt het dan beter met een som geld een groot aantal mensen te helpen in plaats van een individueel geval. Er lijkt dan geen plaats voor tragische gevallen.

4. Deugdenethiek

- a. Geen vaste regels. Een goede beslissing is de keuze die past bij je persoonlijke ideeën. Centrale vraag: Wat betekent mijn keuze voor mijn leven? Op de case: wat zal het leven van het kind zijn, wat zijn de kansen en mogelijkheden van zo'n kind in de rest van zijn leven? Geen menswaardig bestaan? Zorgen dat het niet lijdt.
- b. Aristoteles. Wilde van zijn studenten zelfstandige mensen maken die in elke situatie tot de juiste beslissing kunnen komen.
- c. Voordeel van de deugdenethiek is dat het uitgaat van een natuurlijke manier van denken over ons leven. De ingang voor ethische reflectie. Denken over je leven als geheel. Vinden dat het goed of slecht gaat. Denken over emoties, over verplichtingen aan anderen, over vrienden, maatschappelijke verantwoordelijkheden.
- d. Deugden komen tot uiting in onze daden en ons gedrag is vormend voor onze deugden. Case: als je kind laat sterven, welke invloed heeft dat op de deugden van ouders en artsen? Tot wat voor karakter leidt een gedragslijn. En de andere kant op: wat zou het moedige zijn om in deze situatie te doen? Wat het compassievolle?
- e. Deugdenethiek. Er bestaat geen algemene goede beslissing. Het goede bestaat alleen in iemands karakter. In hoe iemand met situaties omgaat. Zoals je je lichamelijk conditie op peil kunt brengen, zo kun je je ook trainen in goede eigenschappen, zoals moed, integriteit, eerlijkheid.
- f. Kracht zit in erkenning dat een mensenleven vol conflicten zit. Onmogelijk om beslissing af te meten aan regels, iedere situatie is anders.
- g. Het is geen recept voor goed en fout. Aristoteles zegt dat ethische kwesties voortdurend moeten worden heroverwogen. Morele problemen lijken op de problemen van een stuurman, waarin met heel veel factoren rekening gehouden moet worden. Het vermogen om de complexiteit van al die omstandigheden te doorzien.

5. Uitleiding

- a. Juist is datgene waarvoor je de meest overtuigende argumenten kunt aanvoeren. In ethische kwesties valt er vaak voor beide kanten iets te zeggen. Sommige denken dat als je aan een kant staat, dat alle argumenten daarvoor moeten spreken.
- b. Wijsheid in ethiek is beter omschreven als 'redelijk' dan als 'rationeel'.
- c. Ethiek levert geen pasklare antwoorden op. Ethiek is het leren omgaan met tragische situaties.
- d. Als we niet onderkennen dat we bij een dilemma we altijd iets fout doen, dan krijgen we niet de prikkels om het voortaan beter te doen.

3.5 Waarom een regering?

1. Inleiding

- a. Wie totalitair regime of chaos van geen regering meemaakt stelt zich de vraag waarom een regering? Wat geeft de staat het recht te regeren over zijn burgers. Politieke filosofie.
- b. Het probleem van politieke plicht. Waarom moeten wij de staat gehoorzamen? Bv Waarom moeten we belasting betalen. Waar houdt onze politieke plicht op? Mogen we in bepaalde situaties ons verzetten tegen de staat? Door burgerlijke ongehoorzaamheid of door de wapens op te nemen en in opstand te komen?

2. Zeventiende eeuw

- a. **Thomas Hobbes** 17E. **Sociaal contract theorie**. Een leven zonder regering is een oorlog van iedereen tegen iedereen. Het leven is akelig, gewelddadig en van korte duur. Dus spreken mensen af om een regering te vormen. Alleen op die manier zijn we beschermd tegen elkaar.
- b. Oorsprong in **Plato en Socrates**. Opnieuw in de 17e eeuw, burgeroorlog in Engeland. Wapen tegen het goddelijke recht van de koningen, en strijdkreet van puriteinen die in Amerika gingen leven.
- c. **John Locke** steunde het volk in het recht op een afwijkende mening. Vooral in opstand komen tegen tirannieke regimes goedpraten. Daarom kwam hij met een theorie over de inrichting van de staat en wat zijn wettige functies zijn. We leven in een natuurlijke staat niet zo akelig, gewelddadig en kort als Hobbes zegt. Leven zonder staat heeft wel nadelen, maar niet zo vreselijk als Hobbes zegt. Het grootste probleem van leven in de natuurlijke staat is de bescherming van de persoonlijke eigendom. Of de mens in de natuurlijke staat wel zo vrij is als beweert, en als hij absoluut heer en meester is over zijn eigen persoon en bezittingen waarom zou hij dan zijn vrijheid opgeven en zich onderwerpen aan de wil van een andere macht. Het antwoord ligt voor de hand. Hoewel hij in de natuurlijke staat verkeert is het genot van zijn bezit in die staat uiterst onveilig. Dat maakt hem bereid om die toestand op te geven. Die weliswaar vrij is maar vol angst en voortdurend gevaar. Wederzijds behoud van leven, vrijheid en bezittingen die ik samenvat onder de noemer eigendom. De wil van de meerderheid bepaalt de vorm van de regering. Relatie tussen staat en volk haast als een juridische beheersrelatie. Waarbij de staat de beheerder is. Als de staat het vertrouwen schaadt, door bijvoorbeeld inbreuk te maken op ons recht op leven en vrijheid dan zijn we volgens Locke niet langer verplicht om de staat te gehoorzamen. Ze keren dan niet terug naar de natuurlijke staat, maar worden een gemeenschap van mensen met het doel om een regering te vormen. Hij beschouwt dit als een verplichting en een waarborg tegen permanente rebellie.
- d. Historisch gezien heeft de contracttheorie verstrekkende gevolgen gehad. De Amerikaanse onafhankelijkheidsverklaring is op Locke's ideeën gebouwd en vormt de voorloper van het liberale politieke denken. Raakt uit de mode eind 18e eeuw.
- e. **Hume**. Geen bewijs dat een dergelijk contract ooit heeft bestaan. Het idee van een regering gaat ver boven de pet van wilden in de natuurlijke staat. Regeringen nu en in het verleden zijn gebaseerd op usurpatie of verovering of beiden. Zonder ook maar de schijn van vrijwillige instemming van de kant van het volk.

3. John Rawls

- a. **John Rawls**. 1970. A theory of justice. Gebruikt het idee van een sociaal contract. Hij voert een geïdealiseerde, denkbeeldige situatie op waarin mensen regels opstellen vanachter een 'sluier' van onwetendheid. Stel je voor dat je samenkomt met een groep mensen die een samenleving willen vormen. Niemand weet wat zijn positie zal worden. Vanachter deze sluier stellen ze de regels op zoals die in de samenleving worden gehanteerd. Uitgangspositie van gelijkheid komt overeen met de natuurlijke staat in de traditionele theorie van het sociaal contract. Deze uitgangspositie is natuurlijk niet te beschouwen als een feitelijke historische toestand. En nog veel minder als een primitieve beschavingstoestand. Ze moet worden begrepen als een puur theoretische situatie, die bedoeld is om een bepaald begrip van rechtvaardigheid op te leveren. Mensen zullen rechtvaardige regels opstellen. Al was het maar om zichzelf te beschermen. Twee principes

van rechtvaardigheid zullen overheersen: het eerste behelst gelijkheid bij het vaststellen van rechten en plichten en het tweede houdt in dat sociale en economische ongelijkheden bijvoorbeeld ongelijkheid in welvaart en macht alleen gerechtvaardigd zijn als daar compensaties tegenover staan voor de gehele samenleving, met name voor de minst bedeelden.

- b. Kritiek: sommige mensen willen een gok.
- c. Kritiek: Uitgangspunt is dat we niet weten wat daarin van waarde zal zijn. Waarom niet?
- d. Dworkin. Een regering is niet pas rechtvaardig als het volk er mee instemt. Dat vind ik te ver gaan. En ik weet niet wat die instemming inhoudt. Maar regeringsmacht is niet gerechtvaardigd als hij niet volkomen egalitair is. In de zin dat iedere burger een gelijk aandeel heeft in het collectieve zelfbestuur. Mensen hebben niet het idee dat ze daarin een gelijk aandeel hebben als er bij het opstellen van de regels geen rekening met ze wordt gehouden. Daarom zeggen veel minderbedeelden in veel landen terecht: jullie zeggen dat ik een gelijk aandeel heb, maar door jullie verdelingsregels wordt ik arm geboren en zal ik arm steven, net als mijn kinderen. I think that speaks not just of the justice of the state but to it's legitimacy.
- e. Rawls acht individuele rechten hoger dan andere waarden. Iedereen moet in het leven een eerlijke kans gegeven worden. De voorrang van die rechten betekent dat individuele rechten niet mogen worden opgeofferd voor het algemeen welzijn. En ten tweede dat de rechtvaardigheidsprincipes waarin die rechten worden omschreven niet mogen worden gebaseerd op één bepaalde opvatting van welzijn. Ook al maak je de hele samenleving gelukkiger, er zijn bepaalde dingen die je een individu niet mag aandoen. The theory of trumps.

4. Liberalen en communitaristen

- a. **Liberalen** zijn tegen een staat die zich sterk maakt voor bepaalde waarden. De regering moet neutraal blijven. Individuen hebben het recht hun eigen waarden en doelen te bepalen.
- b. De **communitaristen** zijn tegen deze moderne interpretatie van het sociaal contract. Hun antwoord op wat rechtvaardigt de staat is anders. Ze geloven dat mensen die een cultuur en waardestelsel delen een gemeenschap vormen. Daaruit groeit op organische wijze een staat. Een aantal ideeën grijpt terug naar de Griekse filosofie en Aristoteles. Aristoteles vond politiek en regering geen door mensen gemaakte instellingen. Volgens hem kwam de politiek voort uit de menselijke natuur. Wij moesten vaardigheden ontwikkelen om te kunnen deelnemen aan zelfbestuur omdat we alleen dan volledig mens kunnen zijn. Alleen dan kunnen we karaktereigenschappen ontwikkelen als oordeelkundigheid en overleg. Het bewijs dat de staat een schepping van de natuur is en vooraf gaat aan het individu is dat het individu zich niet kan redden in een staat van afzondering. Daarom is hij als het deel met betrekking tot het geheel. Maar wie niet in een maatschappij kan leven of wie dat niet nodig heeft omdat hij zichzelf genoeg is die moet een beest of een God zijn. Hij vormt geen onderdeel van een staat. De natuur heeft alle mensen een sociaal instinct meegegeven. Om als mens volledig tot bloei te komen en al onze capaciteiten te benutten moeten we deelnemen aan het openbare leven. Daarom is politiek volgens Aristoteles niets kunstmatig. Het is een noodzakelijke en natuurlijke uitingsvorm van bepaalde menselijke vaardigheden.
- c. **Republikanisme**. Mensen kunnen zichzelf besturen.
- d. De staat wordt niet alleen gecreëerd door de burgers, ze voedt hen ook op in de idealen van zelfbestuur, cultuur en algemeen welzijn. Het idee dat de staat de cultuur en het welzijn van de gemeenschap voedt komt terug bij 18e eeuwse **Hegel**. Gezin is een fundamentele menselijke groep, biologisch onontkoombaar. Kinderen groeien op, ontdekken de wereld buiten het gezin, leggen nieuwe contacten die waarde van de cultuur versterken. Er is een soort harmonie, een eenheid, die een hele prestatie is maar ook iets wat er vanaf het begin al is. Hegel laat ons zien dat de staat voortkomt uit onze pogingen onszelf en elkaar te

begrijpen en relaties vorm te geven. De staat is daar de hoogste vorm van. Binnen de staat verwezenlijkt het individu zich. Ware vrijheid wordt bereikt door persoonlijke belangen ondergeschikt te maken aan het gemeenschappelijk welzijn. Vrijheid is niet dat een individu zijn rechten laat gelden en andermans rechten respecteert. Het vereist een politieke vorming gericht op deugdzaamheid en het algemeen welzijn. Maar dat vereist weer dat we gemeenschappen vormen binnen de staat. De staat heeft tot taak burgers te onderwijzen en te integreren in instituties en waarden van de maatschappij. Dan kan bevolking deelnemen aan het politieke leven. Waar het in de staat om gaat is dat er wordt gehandeld volgens een gemeenschappelijke wil. De staat is de verwezenlijking van vrijheid, van het absolute uiteindelijke doel, en het bestaat omwille van zichzelf. Alle waarden die een mens heeft, alle geestelijke realiteit heeft hij slechts door de staat. De staat is het fundament en het middelpunt van alle andere tastbare aspecten van het nationale leven, van kunst, wetgeving, moraal, godsdienst en wetenschap.

- e. Sandel. Dat inzicht van Hegel is in deze tijd ook relevant. We zien nu enerzijds de nadruk op de rechten van het individu en anderzijds de nadruk op de vereisten van een universele, mondiale politieke moraal. Maar er is geen verbindende schakel. Er zijn geen maatschappelijke instellingen die een maatschappelijke opleiding kunnen geven zodat mensen niet alleen hun eigen welzijn nastreven maar zich meer op het algemene welzijn richten. 'Universele gemeenschap' is te abstract voor mensen om warm voor te lopen.
- f. Communitaristen zijn ervan overtuigd dat de staat de traditionele waarden van de gemeenschap moet steunen en voeden. Bepaalde verplichtingen van lidmaatschap of solidariteit kiezen we niet zelf en we zijn ze niet verschuldigd vanuit medemenselijkheid, maar ze geven uitdrukking aan de morele banden die we met tradities, culturen en gemeenschappen hebben. Bv respect voor ouders staat centraal in de confucianistische ethiek. Wat uitgebreid is naar de samenleving als geheel. Het individu kan niet alleen een bijdrage leveren aan het gezin maar ook aan grotere gemeenschappen waar het gezin onder valt. Fransman die in WOII zijn eigen dorp moet bombarderen: ik ben het eens dat anderen dat doen, maar niet ik. Morele band. Maar dat vooronderstelt morele banden die meegewogen moeten worden bij moreel handelen.
- g. **Communitaristen** staan recht tegenover de liberalen voor wat betreft het algemeen welzijn. Liberalen stellen dat de staat de mens vrij moet laten om hun eigen waarden na te streven. Het is niet zo dat het de keus is van vrijheid voor individu of niet.
- h. **Liberalen**: hoe je wilt leven moet je zelf weten. Taylor: kan niet. Je moet mensen opvoeden in democratie bijvoorbeeld, en waarde van het gezin.
- i. Communair is gevaarlijk als in traditioneel, vasthouden aan discriminatie bv. Communitarisme heeft moeilijkheden met multiculturele samenlevingen. Zorgen over de buitenbeentjes. Oplossen met redelijke openbare discussie.
- j. De republikeinse traditie streeft niet naar overeenstemming maar juist naar verschillende meningen, maar wel over het gemeenschappelijk goed, en niet de optelsom van individuele rechten.

5. Uitleiding

- a. Tegenwoordig eenzijdige theorieën. Er moeten rechten zijn en zelfbestuur, vrijheid en gezamenlijke betrokkenheid.
- b. Theorie ontwikkelen over algemene welvaart, individuele rechten en vrijheden en deugdzaamheid.

3.6 De rechtvaardige samenleving

1. Inleiding

- a. Maak alle mensen even gelukkig. Of niet. Grote herverdeling nodig tussen westen en derde wereld voor rechtvaardigheid.

- b. Kansen verschillen. Erven van geld of status, bezitten van talenten. Rechtvaardigheid als in misdaad en straf. Of rechtvaardigheid in verdeling van middelen van bestaan. Bv hoog inkomen, verdelen middelen van de staat. Distributive justice.
  - c. Bij rechtvaardige verdeling staat gelijkheid voorop. Drie kinderen en taart. Wat moet gelijk verdeeld worden? En hoe? Verdelen van welvaart, rijkdom, inkomen, geluk. Gelijkelijk gelukkig. Maar we kunnen geluk niet meten, dus als vervanging kijken we naar geld.
  - d. Dworkin. Staat moet niet streven naar iedereen even gelukkig, of iedereen evenveel geld. Strookt niet met eigen verantwoordelijkheid voor bepaalde keuzes.
2. **Plato en Aristoteles.**
- a. Rechtvaardigheid is gelijken gelijk behandelen en niet gelijken niet gelijk, al naar gelang de relevante verschillen. Voor hoogte van inkomen zijn verantwoordelijkheid en vaardigheden relevant, maar sexe en ras niet. Maar Aristoteles vond een vrij man meer waard dan een vrouw.
  - b. Aristoteles. Alle vrije burgers, ongeacht hun inkomen moeten deel hebben aan de gemeenschappelijke taart en de besluitvorming van de samenleving. Staat politiek moet zorgen dat mensen alles hebben om een bloeiend bestaan op te bouwen, dus onderwijs, materiële middelen, zodat deelnemen aan belangrijke evenementen mogelijk is, zodat je kunt functioneren als compleet mens.
3. **Marx. Engels.**
- a. Communistisch manifest. 1848. Proletariërs aller landen verenigt u. Marx las veel Aristoteles. Het idee van een rijk mens, die rijk aan behoeften is en voor wie de staat zorgt in alles wat nodig is om als mens te functioneren. Marx. Filosofen hebben de wereld alleen maar op verschillende manieren geïnterpreteerd. Maar nu was het moment om dat te veranderen.
  - b. Basis voor socialisme en communisme. Door eenieder volgens zijn mogelijkheden, voor eenieder naar zijn behoeften. Door communisme is rechtvaardigheidsprobleem opgelost omdat middelen niet langer schaars zouden zijn, alles zou in overvloed aanwezig zijn. Iedereen zou vrijwillig aan de maatschappij bijdragen wat hij kon. Aantrekkelijk maar utopie.
4. **Rawls**
- a. 1971. A theory of justice. Maakte weer morele discussie mogelijk. Gedachte-experiment. Stel we weten niet hoe we in de wereld gezet worden en hoe het ons vergaat. Over welk rechtvaardigheidsprincipe zouden we het dan eens worden.
  - b. Omdat we zo verschillend denken over religie, leefwijze, en allerlei andere kwesties, laten we die aan de kant zetten en het eens worden over rechtvaardigheid. Dworkin. Gaat niet werken, te belangrijk.
  - c. Alleen ongelijkheid toegestaan als die ten goede komt aan de armen. Principes voor hulpverleningsprojecten.
5. **Nozick**
- a. 1980. Thatcher. Reagan. Conceptuele rechtvaardiging voor new conservatism. Recht op bezit essentieel. Niemand mag dat afpakken. Ook de staat niet. Redistribute is diefstal. Bezuinigen op sociale voorzieningen.
  - b. Pontera. Verschuiving van verzorgingsstaat naar minimale staat. Glover. Balans tussen welvaartstaat en economische efficiëntie.
6. Kloof corrumperend
- a. Een republikeins of burgerrechtelijk argument tegen een kloof tussen arm en rijk is dat er dan geen maatschappelijk leven mogelijk is dat we delen waarin we als politieke gemeenschap over het algemeen nut kunnen discussiëren. Aristoteles zei dit ook al. Corrumperend, niet oneerlijk. Corrumpeert de rechtschapenheid van de armen, want zijn alleen bezig met eten; de rijken want alleen bezig met luxury en geen contact met het leven.
7. Wereldwijd

- a. Singer. Geluk dat ik hoge levensstandaard heb. Wereldwijd rechtvaardig. Verdelen.
- b. Kosten van onderwijs, gezondheidszorg en schoon water zijn voor mensen die dat nu nog ontberen vijftig miljard dollar per jaar.
- c. Nussbaum. Focus op een strenge naleving van politieke rechten en vrijheden en vormen van economische hulp empowerment. Banen creëren. Kleine lening. Iets leren zoals boekhouding.
- d. Glover. Multiculti. Te veel weerstand, racisme en bang dat andere cultuur overneemt.
- e. Pontera. Rijken in de rijke landen moeten meer opofferen. Niet veel. Misschien voelen ze zich dan wel beter. We worden al verstikt door materiële welvaart en vervuiling.
- f. Waarom lossen rijke mensen probleem van de armen en behoeftigen niet op? Blind, ze zien het niet. Anderen maken ook morele vergissingen. Duitsers in Naziregime zijn als westerlingen in ondervoedde wereld.
- g. Singer. We hoeven niet meer te helpen als we net genoeg hebben.

4 Hoop, Geloof en Schoonheid

4.1 Wat is kunst?

1. Inleiding

- a. Allerlei verschillende vormen van kunst. Wordt wel allemaal kunst genoemd. Schokkend, mooi.
- b. Er is een verschil tussen een flessenrek en een flessenrek wat kunst is. De vraag is: wat is dat verschil?
- c. Intrigerende kunstwerken geven een bijzondere visie op de wereld, nieuw, anders. Maar veel kunstwerken willen meer dan dat. Lyotard. Zelfs in de grotschilderingen uit de oertijd zijn de representaties van beesten geen representatie. Er is een stijl. Daar gaat het om. De uitdrukking van iets anders. Presentatie van een diepere waarde. Bv heilige, sacrale, mythische waarde. Geen representatie van het dier, maar een presentatie van hun goddelijkheid.
- d. Kunst is het resultaat van een zoektocht naar diepere waarden. De kunstenaar creëert. En in zijn creatie biedt hij een visie op de wereld, op dat wat hij meest belangrijk of waardevol vindt.

2. Leerzaam

- a. In de oudheid vond men dat kunst leerzaam moest zijn.
- b. **Plato** was het daar niet mee eens. Als we iets over de wereld willen leren, kunnen we beter naar de wereld zelf kijken en niet naar kunst. De kunsten kunnen ons alleen maar verleiden met hun schoonheid. De werkelijkheid waarin we leven is eigenlijk al een soort schimmenrijk. Een afschaduwing van de wereld van de ideeën. De wereld van het goede, het ware, het schone. Zijn scepsis tegenover kunst is dat het een soort schaduwwereld is terwijl we al leven in een schaduwwereld. We moeten in de echte wereld leven zodat we achter de waarheid van het leven kunnen komen.

3. Representatie en leerzaam

- a. Lang werd kunst gezien als mimesis, representatie van de werkelijkheid. Dat is één van de manieren om naar kunst te kijken.
- b. Imitatie, representatie, mimesis. In Italië ME was representatie vaak spirituele representatie. Giotto. Wereld van de heilige St. Franciscus verbeeld. Symbolische representatie.
- c. Portretten. Representatie. Maar van welke realiteit. Karakter van het model. Persoonlijke emotie. Picasso's Guernica kan ook als representatie gezien worden. Maar ook als expressie van een gevoel van afgrijzen.

4. Expressie

- a. Wanneer veranderde deze visie op kunst. In de 18e eeuw toenemende belangstelling voor de verbeeldingskracht, voor de fantasie, voor het innerlijk van de mens, originaliteit, zijn gevoelswereld. Sentimentele briefromans, bv Julie, ou la nouvelle Héloïse van Rousseau.

Gaat om innerlijk en een authentiek verslag daarvan. Die ontwikkelingen zijn belangrijk voor de kunst vanaf de romantiek. Op dat moment begint de expressie in de kunst een belangrijke rol te spelen. De romantici leggen de nadruk op emotie. Expressie was voor hen het hoogste ideaal. Liefde, woede, afschuw, eenzaamheid overbrengen ging het om.

5. Formalisme

- a. Het is zoals het is. Geen representatie, geen expressie. Piet Mondriaan. Haalde alle verwijzingen naar een wereld buiten het schilderij weg. Zijn zoektocht naar abstractie ontwikkelde zich geleidelijk. Wel met strekdam in zee begonnen voor abstractie nummer 10. Daarna ook dat losgelaten. Formalisten zullen een schilderij nooit omschrijven als vrolijk, dramatisch of verontrustend en zullen het nooit vergelijken met de realiteit. Een formalist gebruikt technische termen en spreekt over compositie, balans, harmonie of de kleuren van een werk.
6. Beschouwen op meerdere manieren
  - a. In plaats van je af te vragen wat kunst is en naar een definitie te zoeken, je afvragen op wat voor manieren wij over kunst praten of nadenken of op welke manier je kunst kunt benaderen. Het is niet eerst representatie, vanaf 18e eeuw expressie en na Mondriaan en Kandinsky wanneer kunst abstract wordt dat formeel moet gaan bekijken. Elk kunstwerk kun je op al die manieren benaderen.
7. Muziek
  - a. In muziek ook representatie, gevoel, formeel. Waarom maken we muziek. Het is voor de hand liggend om iets te willen uitbeelden. In dodenmars van Chopin zie je doodskist voorbijkomen. Muziek is ook een gebeurtenis. Waarom worden we soms geraakt door muziek? Voorbeeld van expressie. Matheuspassion van Bach met diepreligieus gevoel, diepe droefenis over de dood van Christus. Jacob van Donselaar. De Mondriaan van de muziek. Proeve van stijklkunst.
8. 20^e eeuw, **conceptueel**
  - a. Een gevoel van waarheid, goedheid en schoonheid geven. Eeuwenlang vertegenwoordigden deze ideeën het hoogste gedachtegoed in onze cultuur. Eind 19e eeuw. Kladd in gekomen. Nietsche. Ontmaskeren van Platoons gedachtegoed. In 20ste eeuw is sceptis alleen maar toegenomen. Er is geen filosoof meer die in waarheid, goedheid en schoonheid gelooft. Dat heeft zijn weerslag in de kunst.
  - b. **Wolterstorff**. In het westen schatten we creativiteit zeer hoog. Kunstenaars gaan met die creativiteit en met vernieuwing op de loop. Ze presenteren objecten die de traditie weerspiegelen, die bedoeld zijn om op te hangen, maar ze representeren niets, drukken niets uit en lijken geen waarheid uit te drukken. We worden steeds met nieuwe werken geconfronteerd.
  - c. **Marcel Duchamp**. Readymades. Fiets in het museum. Wat is kunst volgens Duchamp. Ik zie schilderkunst niet als een doel op zich, maar als een expressiemiddel. Schilderkunst mag dus niet alleen zintuiglijk en visueel zijn. Het moet ook aan onze hersenen en ons intellect appelleren.
  - d. Schoonheid is niet belangrijk. Kunst is conceptueel. Het gaat om de definitie van kunst. Kunst is filosofie geworden. **Dadaïsten** en **Duchamp** zetten mensen aan het denken door flessenrek neer te zetten als kunstwerk. Is dit nog kunst? Wat maakt kunst? Die vragen worden onderdeel van het kunstwerk, en daarmee conceptueel. Tegenwoordig moet je altijd die conceptuele portee van kunst meenemen.
  - e. **Danto**. Conceptuele kunst is geen kunst meer. Wat is het verschil tussen een kunstwerk en een gewoon ding die precies op elkaar lijken? Dat is een filosofische vraag. Als ze behoren tot twee heel verschillende orders/structuren, waar zit het verschil dan in? En zodra die vraag in de twintigste werd geformuleerd, was er een einde gekomen aan het zoeken naar de identiteit van kunst. Vervolgens was het aan de filosofen om die vraag te beantwoorden. Kunst was in filosofie veranderd. En kunstenaars konden wel ophouden.

- f. Is dit het einde van de kunst. **Bruce Nauman**. Seven Figures. Is kunst en een filosofisch statement, volgens **Danto**. Volgens **Maarten Doorman** heeft kunst niet zijn einde gevonden en is opgegaan in de filosofie. Kunst vertoont nog altijd vooruitgang, een commentaar op omringende kunstwerken, op de rest van een oeuvre. Kunst heeft verder een cognitieve waarde, we kunnen kennis opdoen met behulp van kunst, leert ons op nieuwe manieren naar de wereld te kijken.
- g. **George Dickie**. De status van kunst hangt samen met de museale praktijk. In filosofische woorden: wat kunst is, is afhankelijk van het gesprek over kunst. Andy Warhols Brillo boxen zijn kunst omdat een museum ze wilde exposeren. Warhol maakte iets verrassends en zette zijn publiek aan het denken en dat was de betekenis van zijn kunst.
- h. Kunnen kunstenaars het discours over kunst blijven vernieuwen? Waardoor de conceptuele kunst blijft bestaan? **Wolterstorff**. Met onze drang naar innovatie mogen we dat verwachten, dat kunstenaars gewoonten, praktijken en tradities omver werpen. Denkt dat we het punt naderen waarop kunst als concept weinig zin meer heeft.
- i. **Danto**. Wat er gebeurde in 80 was niet interessant voor de kunstgeschiedenis. Kan het nog interessant worden? Nee. Dat noemt Danto het einde van de kunst.
- j. **Lyotard**. Kunst laat zich niet stoppen. Kunst heeft geen einde. Dat is het kenmerk van de kunst. Het verrast, je wordt er door overvallen, het schudt je wakker. Voor dat soort huiveringwekkende kunst gebruikt hij de tem het sublieme. Een denkbeeld over interpretatie dat in de vierde eeuw werd geïntroduceerd, kwam terug eind 17e eeuw. 18e eeuw uitgewerkt door Kant. Een gevoel van vreugde en verdriet, van blijdschap en bedreiging. Een kathedraal is een goed voorbeeld van die vervoering en verheffing van de ziel. Maar die kunnen wij niet aanvaarden. Want door die vervoering kan onze ziel ons ontglippen. Het begrip verhevenheid is nauw verbonden met het begrip extase. Daniel Burin. Pilaren met strepen, steeds in andere omgeving. Krijgt andere betekenis. Het resultaat is uiterst bizar, omdat het in zekere zin heel vertrouwd is, mensen maken gebruik van dit 'apparaat' alsof het alleen voor hun is gemaakt. Maar tegelijk is er een gevoel van vervreemding omdat het uit diverse zuilen en stukken van zuilen bestaat die niet willekeurig maar met opzet zo zijn neergezet.
- k. Kunst is een spel waarvan de regels voortdurend veranderen. En dat is wat kunst zo fascinerend maakt.

4.2 Filozofen over God

1. Inleiding

- a. Als je kijkt naar complexiteit van de wereld dan moet God toch wel bestaan.
- b. Misschien past de aarde niet in Gods plan. Waarom bestaat dit alles?
- c. Waarom bestaat de wereld? Waarom bestaan wij? Tijdloze vragen. En veel mensen hebben het antwoord gezocht in de religie. De wereld stelt ons op de proef. We worstelen ons door persoonlijke crisis. Zijn getuigen van afschuwelijk leiden. Worden uitgedaagd door wetenschappelijke revoluties. Bestaat God? We verzetten ons tegen traditionele leerstellingen. Eisen bewijs voor ons geloof. En zoeken naar de zin van alles. Zelfs degenen die geloven dat God bestaat, denken dat die niet met de zintuigen kan worden waargenomen.
- d. Robert Adams. Ten eerste is het de vraag of God opgevat moet worden als een noodzakelijk wezen. Ten tweede als God zo wordt opgevat en je neemt hem aan, dat heb je gelijk alles aangenomen en waarom zou je dat doen?

2. Aquino's godsbewijs

- a. Als we het bewijs van God zoeken in de stoffelijke wereld. Niet in het denken zoals het meest volmaakte wezen. **Thomas van Aquino**. Summa Theologica. Vijf bewijzen voor het bestaan van God. Het kosmologische bewijs vloeit voort uit bestudering van het heelal. Het tracht te bewijzen dat er een voldoende reden of een eerste reden voor het bestaan van de kosmos moet zijn.

- b. Van Inwagen. Wat een voldoende reden is, is nogal omstreden. Daarom hanteer ik het principe van de universele verklaring: als je auto niet start is er een verklaring. Dingen gebeuren nooit zomaar. Er is altijd een verklaring.
  - c. Ward. Als er een laatste verklaring zou zijn voor alles wat er gebeurt moet er een wezen zijn dat niet kan ontstaan. Welnu, als iets beweegt, moet het bewogen zijn door iets anders. Maar dat kan niet eindeloos doorgaan, omdat er dan geen eerste beweger zou zijn. Dus moet er een eerste beweging zijn die zelf niet wordt bewogen. En die eerste onbewogen beweging is wat we bedoelen met God.
  - d. Van Aquino ging nog uit van eeuwig heelal. Nu weten we dat heelal een begin heeft gehad: de oerknal. Quentin Smith. Schokkende theorie. Sterren bewegen uit elkaar. Resultaat van knal. Ooit alles op elkaar. Mysterie is dat volgens onze huidige wetten er geen oorzaak voor die oerknal kan zijn.
  - e. Volgens het oerknalmodel is het heelal er niet altijd geweest. Het heelal is ooit begonnen uit het niets. Daarmee is ons het ontbrekende element in de schoot geworpen in de bewijsvoering van Thomas van Aquino. Wil iets de oorzaak zijn van alle materie, energie, ruimte en tijd dan moet die oorzaak oorzaakloos, tijdloos en ruimteloos zijn en dus onstoffelijk, onveranderlijk en almachtig. Precies de eigenschappen die theïsten altijd aan God toekennen.
  - f. Quentin Smith. Dat argument gaat alleen op in zoverre dat het laat zien dat het heelal een oorzaak kán hebben. Maar om dat God te noemen is wel een hele sprong. Die oorzaak kan net zo goed een contractie zijn van een vorig heelal of een zwart gat in een ander heelal dat is geïmplodeerd. Oerknal kon niet uit natuurwetten worden voorspelt. Voor sommigen is dat het bewijs dat de oerknal niet kan zijn veroorzaakt door een hoger wezen. In het begin van het heelal zag het er naar uit dat het levenloos zou blijven. Alle onderdelen ervan verkeerden in een volstrekt willekeurige en chaotische toestand. Waarom zou een almachtige, alwetende God zo'n puinhoop scheppen. Om te zorgen dat mensen kunnen evolueren.
  - g. Ward. Aanmatigend bezwaar om te denken dat God dat niet zo zou doen.
3. Teleologisch
- a. Kijken naar de structuur van de wereld. Telos is Grieks voor doel. Teleologische argumentatie bewijst de complexe orde van de kosmos dat een God alles heeft ontworpen met een doel.
  - b. William Paley. 1802. Teleologische bewijs. Stel dat ik lopend door het open veld met mijn voet tegen een kei stoot. En dat iemand vraagt hoe die kei daar is gekomen. Dan zou ik kunnen antwoorden dat die kei daar, voor zover ik weet, altijd al heeft gelegen. En het zou niet gemakkelijk zijn om aan te tonen dat dat een onzinnig antwoord is. Maar stel nu dat ik een horloge vind. En iemand vraagt hoe dat horloge daar terecht is gekomen. Dan zou ik niet denken dat het daar altijd heeft gelegen. Maar waarom volstaat dat antwoord niet, zowel voor het horloge als de kei? Om deze en geen andere reden: zodra we een horloge bekijken zien we wat we bij de steen niet konden ontdekken dat de verschillende onderdelen zijn ontworpen en samengesteld met een bepaald doel. Er moet een horlogemaker zijn.
4. Charles Darwin
- a. 1859. Oorsprong der soorten. Andere conclusie.
  - b. Dennett. Darwin zei: ja, er is een ontwerp, daarin heeft Paley gelijk. Maar Paley heeft ongelijk dat een ontwerp een ontwerper nodig heeft in de vorm van een centrale geest.
  - c. Darwin's evolutietheorie. Door natuurlijke selectie overleven organismen die zich aanpassen en de rest gaat ten onder. Wat voordien werd gezien als het werk van een opperwezen was nu een evolutionair proces. Er is een verschil tussen orde en doel. Orde is een patroon en een regelmatigheid, doel impliceert een plan, een bedoeling. Paley zag een doel in de natuur, Darwin zag alleen orde.

- d. Men dacht natuurlijk: kijk, we zijn prachtig en de natuur is prachtig. Dat moet gemaakt zijn door nog iets mooiers: de schepper. Dat intuïtieve en onweerstaanbare idee bestaat al bijna een miljoen jaar. Evolutie is een volstrekt bruto, doelloos, geestloos proces. Aan de andere kant, dat ons heelal zo gevormd is als het is, is een kans geweest van 1 op 10.000.000.000 tot de 124ste macht. Of heeft God toch de juiste omstandigheden geschapen voor zo'n miraculeus toeval.
- e. Het ontwerp-idee is verhelderd door natuurkundigen die wijzen op de verbluffende constanten in de natuur: constante van Planck, zwaartekracht. Dat bewijst niet dat er een God is, maar betekent wel dat als er een God is het bestaan van dit heelal meer waarschijnlijk is.
- f. Dennett. Nu kun je veronderstellen dat God het Darwiniaanse proces laat plaatsvinden. Bizarre uitzonderingsregel dat God dit heeft doen beginnen.

5. Troost, leed

- a. Veel mensen zoeken in een religie naar antwoorden, geruststelling, om zich te kunnen ontplooien. Maar voor sommige critici is de uitvinding van God niets anders dan een menselijke uitvinding om ons troost te schenken in de boze werkelijkheid.
- b. Als God letterlijk volmaakt goed is en alles kan doen wat Hij wil en alles weet dan zou Hij een eind kunnen maken aan alle kwaad en leed. Dus of God bestaat niet of Hij is niet zo goed.
- c. Een deel van het probleem van het kwaad en het leed in deze wereld is dat veel mensen er van uitgaan dat het Gods bedoeling is dat de mensheid gelukkig wordt. Maar volgens het christelijk geloof is dat niet zo. Het doel van ons leven is niet geluk, maar God leren kennen. Veel kwaad en leed in de wereld is volstrekt zinloos als je denkt dat het leven gaat om geluk, maar het zou wel onze kennis van God kunnen verdiepen.
- d. Als God wou laten weten dat hij het heelal had geschapen had hij een schitterend heelal gemaakt met uiterst deugdame mensen.
- e. Onjuist om God verantwoordelijk te stellen. Stel dat God wil dat de mens verantwoordelijkheid en vrijheid heeft. Dan moet er ruimte zijn voor die vrijheid. En bij aardbeving. God denkt niet een persoon verdient een aardbeving. Wat is de verantwoordelijkheid van de mensen? Moet je steden op aardbevingsgevoelige plekken bouwen? Als God bestaat is het geen sentimentele God.

6. Religieuze ervaring

- a. Pelgrimsoorden trekken massa's mensen. Niet iedereen komt met dezelfde intentie. Sommige bedevaartgangers zijn op zoek naar een religieuze ontmoeting die ze niet in een kerk of moskee vinden, anderen zoeken lichamelijke of geestelijke genezing, weer anderen hopen op een buitengewone religieuze ervaring.
- b. Als je in God gelooft verwacht je een soort openbaring. Mensen die middels gebed en meditatie een serieuze relatie met God zoeken verwachten een onthulling over God. Dat wat wordt onthuld hangt sterk af van de cultuur waarin ze leven. Veel mensen denken dat religieuze ervaringen eerder een menselijke dan een Goddelijke oorsprong hebben.
- c. Churchland. Onze hersenen zijn in staat tot het creëren van tal van illusies en hallucinaties. Sterker nog, dat is een van hun specialiteiten. En daarom moeten we ons verstand blijven gebruiken om uit te maken of ze ons de waarheid vertellen.
- d. Velasquez. Als iemand zich beroept op een religieuze ervaring die bewijst dat God bestaat komt altijd de vraag op of er niet een plausibeler verklaring voor is. Bijvoorbeeld: hallucinatie, psychotische toestand, iets verkeerd gegeten wat leidde tot hallucinatie. Er zijn altijd andere verklaringen mogelijk, wat elke poging om het bestaan van God te bewijzen middels dit soort ervaringen ondergraaft.
- e. Het is bekend dat epilepsiepatiënten met stoornissen in de slaapkwab allerlei syndromen vertonen, onder andere hyper-godsdiensigheid. De neuro-wetenschapper Michael Persinger vroeg zich af of het misschien zo was dat die mystieke ervaringen een constructie van de hersenen waren. Hij plaatste 'normale' mensen in een magnetisch veld en liet

magnetische prikkels los op het slaapkwabgebied. Zelfs bij verstokte atheïsten ontstond dan het gevoel van een overweldigende aanwezigheid. Sommigen beschreven het expliciet als een religieus gevoel. Het kan natuurlijk nog steeds dat mensen die zeggen een godservaring te hebben ook inderdaad een ervaring met God hebben. Maar het kan ook dat wat we aanzien voor mystieke ervaringen in feite hersenconstructies zijn.

- f. Wainwright. Men denkt vaak dat zulke ervaringen het product zijn van een of ander mechanisme dat tot waanideeën leidt: vervulling van vrome wensen, psychosen, neurofysiologische stoornissen. Maar ook al zou dat voor sommige religieuze ervaringen gelden, voor anderen geldt het misschien niet. De meeste mystici zijn evenwichtig, redelijk en intelligent.
- g. Swinburne. Voor alle ervaringen, dus ook religieuze, geldt een rationele grondregel die het principe van goedgelovigheid heet. Als er geen gegronde regel is om aan een ervaring te twijfelen, is het redelijk om te geloven dat die bestaat.
- h. Wij werken met redelijke veronderstellingen. Simpele waarnemingen op alledaags niveau. Herinneringsbeelden. Eenvoudige intuïtieve inzichten als $2+3=5$. Zijn we daarom geneigd klakkeloos te accepteren. Volgens dat principe van Swinburne is een religieuze ervaring in redelijkheid geldig. Onschuldig tot het tegendeel is bewezen. Dus bij wie ligt de bewijslast? Bij degenen die de ervaring in twijfel trekt.

7. Uitleiding

- a. Bestaat God? Moeten we geloven of niet? Je kunt geloven of niet; je kunt niet beslissen dat God bestaat. Je kunt alle positieve en negatieve dingen die eraan vastzitten zien, en wat het inhoudt om als religieus mens te leven.
- b. Als ik door een overweldigende ervaring weet dat God bestaat dan spelen cognitieve processen geen rol meer. Dat psychologen dat op andere manieren kunnen verklaren is irrelevant vergeleken bij mijn weten.
- c. Quentin Smith. Wat de meeste religies heilig en waardevol noemen is altijd iets wat buiten ons heelal ligt, iets bovennatuurlijks. Maar waarom zou je niet ons universum als het meest waardevolle beschouwen? Dat lijkt een betere weg voor gevoelens als verwondering en ontzag, dan ze te richten op een wezen waarvan het bestaan omstreden is.

4.3 Wat is tijd?

1. Inleiding

- a. 1883 uniforme tijd in VS door spoorwegen. 1884 standaardtijd.
- b. Verdeelt de tijd. Wat meten we eigenlijk?
- c. De tijd vliegt. Ik verknoei mijn tijd. Is tijd een onderdeel van de stoffelijke wereld?
- d. Paul Ricoeur. Tijd van de wereld. Ziet mij niet. Zijn miljoenen jaren. De menselijke tijd is maar een klein stukje van de kosmische tijd. Maar waardoor is het tijd? Doordat wij het waarnemen, meten en tellen.

2. Oude beschavingen

- a. Toen oude beschavingen kalenders invoerden werd onze levenstijd verbonden met de onmetelijke kosmische tijd. Met een kalender kunnen mensen de tijd meten. Wanneer dynastieën heersen, feesten vieren, tijd om te werken, om te rusten. Kalender is link tussen kosmologische tijd en de tijd van de ziel, de psychologische, fenomenologische tijd.

3. Kosmische schaal

- a. Ricoeur. De paradox is dat op kosmische schaal de korte tijdsspanne van ons leven waarin we op de wereld zijn onbeduidend is, maar wel het moment waarop alle belangrijke vragen zich aandienen is.
- b. Carlshamre. Levensduur van het heelal en van de aarde is miljarden jaren. Tijd van de mens is zo kort. Belangrijke dingen gebeuren in die korte tijd. Dat is spanningsveld in de manier waarop we naar de tijd en het heelal kijken. Belangrijke zaken mogen niet opeens hun betekenis verliezen omdat ze in die immens grote context worden gezien.

4. Identiteit, persoonlijke ervaring

- a. We leven niet alleen in het heden. Maar hebben herinneringen aan het verleden, en verwachtingen voor de toekomst. Paul Davis. Onze opvatting van persoonlijke identiteit, het zelf, ziel, is nauw verweven met ons geheugen, en is een aaneenschakeling van ervaringen. We kunnen niet volstaan met de uitspraak "ik besta". Een individu impliceert een continuïteit van ervaringen samen met een bindende factor het geheugen.
  - b. Dagfinn Follesdal. Bij de verhouding tussen ons mensen en de wereld om ons heen speelt de tijd een heel belangrijke rol. We structureren de wereld in nu, terug en vooruit. We weten dat het er al was voordat wij het zagen en het zal er blijven als we wegstijgen.
  - c. Ons besef van onszelf en ons vluchtige bestaan wordt bepaald of beïnvloed door het bestaan van tijdmetingen, agenda en klok. Misschien hadden mensen voor de agenda en de klok een andere tijdservaring. Persoonlijke ervaring is dat ik een groot deel van de tijd aan het bedenken ben wat ik hierna ga doen.
5. Tijd bestaat niet, filosofisch
- a. **Aristoteles.** Tijd, eindeloos of van een beperkte lengte, bestaat uit niet meer of nog niet. Hoe kunnen we iets bevatten wat bestaat uit niet bestaande elementen. Oftewel: hoe dik is het heden? Het heden is de grens tussen verleden en toekomst. Alle drie bestaan niet. Tijd is dus een niets.
  - b. **McTaggart.** 1927. De onwerkelijkheid van tijd. Het voelt onnatuurlijk aan om te stellen dat tijd onwerkelijk is, maar veel wijsgeren denken er zo over. Verleden, heden en toekomst zijn onverenigbare tijdsbepalingen. Elke gebeurtenis moet het een of het ander zijn, maar geen gebeurtenis kan meer dan één zijn. En aangezien dit onderscheid tussen heden, verleden en toekomst essentieel schijnt te zijn voor tijd, beschouw ik tijd als onwerkelijk.
  - c. Carlshamre. McTaggart stelt dat die begrippen elkaar tegenspreken. Er is maar één heden, dit moment is het enige heden. Aan de andere kant is ieder moment een huidig moment. Hoe verenigen we dat? Wat is er uniek aan het huidige moment dat nu voorbij is?
  - d. Craig. Heeft het heden een bevoorrechte status waar het de werkelijkheid betreft of is 'het temporele worden' een illusie van het menselijk bewustzijn?
6. Opvattingen over tijd
- a. Quentin Smith. Twee opvattingen over tijd. Huidige tijd kan bestaan uit alle gebeurtenissen die nu plaatsvinden. Wij en alles wat we beleven maken deel uit van de tijd. Tijd kan ook een substantie zijn, iets bepaalds, een grootheid op zichzelf die wij in beslag nemen. Oftewel de relationele opvatting tijd is wat er gebeurt en de opvatting dat de tijd een grootheid is op zichzelf.
7. **Kant**, a priori
- a. Proberen wij niet te krampachtig verleden, heden en toekomst te verbinden met iets tastbaars? Kant meende dat zoiets paradoxaals als tijd niet kon bestaan. Tijd wordt door onszelf geschapen. Het is de manier waarop onze geest onze ervaringen organiseert. Het is moeilijk iets in onze ervaring aan te wijzen dat een verklaring biedt voor onze opvatting van tijd. Kant: er is iets in ons, in de manier waarop onze geest werkt dat maakt dat al onze zintuiglijke beleving in tijd plaatsvindt. De fysieke wereld moet dus wel temporeel zijn vanwege de werking van onze geest.
  - b. Mellor. Tijd is de dimensie waarin onze individuele ervaringen een plaats krijgen. Kant noemde dit een vorm van innerlijk bewustzijn/inner sense. Hij kwam tot de conclusie, niet alleen gebaseerd op zijn overwegingen rond tijd, dat tijd, evenmin als ruimte, iets is wat in de wereld bestaat. Het is alleen een manier waarop we de wereld ervaren.
8. Euh
- a. **Augustinus.** Wat is tijd? Als niemand het me vraagt weet ik het. Als ik het wil uitleggen weet ik het niet.
  - b. Carlshamre. Tijd doortrekt alle wezenlijke dingen: leven, dood, leeftijd, verwachtingen, verdriet. Zo vertrouwd. Tenzij je erover gaat denken.
9. Newton en Einstein

- a. Wetenschap. Newton. Newtons theorie van absolute tijd. Tijd is iets wat bestaat, ook al heeft het geen inhoud. Tijd is een soort container, een reeks plaatsen waar zich al dan niet iets bevindt. Newtons theorie veronderstelt een absolute ruimte, waarin voorwerpen een plaats hebben, van kiezelstenen tot planeten, en bewegen in onderlinge wisselwerking. Tijd is als een lijn die vanuit het onbegrensde verleden doorloopt naar de onbegrensde toekomst. Gebeurtenissen vinden plaats volgens een willekeurige tijdrekening die wij voor onszelf hanteren. Zonder verband met iets daarbuiten blijft absolute ruimte naar zijn aard altijd gelijk en onbewegelijk. Newton gebruikt a priori idee van tijd als eendimensionale lijn. Als een voorwerp door de ruimte beweegt hangt zijn positie samen met het verloop van de tijd. Newtons mathematische theorie over beweging bevat twee componenten: ruimte en tijd. Ruimte en tijd zijn a priori vormen waarbinnen al onze ervaringen plaatsvinden.
- b. 20e eeuw. Einstein. Relativiteitstheoriën. Ruimte en tijd zijn in wezen hetzelfde. 1905, speciale theorie van relativiteit. Ruimte en tijd moeten allebei aan de beweging van de waarnemer gerelateerd worden. Als wij ten opzichte van elkaar bewegen, vooral erg snel met bijna de snelheid van licht, dan hebben we met verschillende tijden en ruimtes te maken.
- c. Smith. Einsteins theorie heeft een verrassende en ingrijpende invloed op ons besef van tijd. Want zijn theorie haalt het idee onderuit dat wat er nu in deze kamer gebeurt op de hele aarde hetzelfde nu is in China, op andere planeten en overal in het heelal. Alsof er maar één tijd is, het absolute nu, dat het hele universum verbindt. Een nu dat het absolute verleden van de absolute toekomst scheidt. Dat absolute nu is, volgens Newton, iets wat voortdurend doorloopt naar de toekomst. Als een soort vloedgolf van het 'worden'. Einstein was het daar niet mee eens. Einsteins theorie impliceert dus dat tijd niet absoluut en universeel is. Tijd verandert door beweging. Elke waarnemer heeft zijn eigen tijdschaal die niet absoluut overeenstemt met die van de ander. Je kan die paradox oplossen als je beseft dat tijd in de theorie van Einstein heel anders wordt gemeten dan bij Newton. Einsteins opvatting van tijd is gebaseerd op twee eenvoudige stellingen: 1. Er is geen absolute ruimte en 2. de lichtsnelheid is altijd constant in ieders waarneming ongeacht de lichtbron of je beweging van die lichtbron af.
- d. Maar volgens sommigen maakt relativiteit geen einde aan absolute tijd. Alleen aan onze meting daarvan. Craig. Newton had gelijk. We moeten onderscheid maken tussen tijd en onze meting van tijd. En in de moderne natuurkunde en de algemene filosofie van de tijd bestuderen we eerder de tijdmeting dan de tijd zelf. Wat Newton niet beseftte was dat onze tijdmeting relativistisch is. Bewegende klokken lopen achter.
- e. Tijdsvervalsingen bestaan. Tweelingeffect. Broer in raket met bijna lichtsnelheid naar andere planeet en komt na tien aardjaren terug. Broer die is weggeweest is maar een jaar ouder geworden.
- f. Einstein relativiteitstheorie. Ieder mens kent een geordende volgorde van gebeurtenissen. Maar zij ontkent dat er voor ieder mens een vast heden, verleden en toekomst is. Het verleden van de een is het heden van de ander. En de toekomst van de ander is afhankelijk van zijn referentiepunt. Je moet het denkbeeld aanvaarden dat subjectieve tijd met z'n nadruk op het nu geen objectieve betekenis heeft. Het onderscheid tussen heden, verleden en toekomst is slecht een illusie.

10. Uitleiding

- a. McTaggart verwerpt het idee van tijd op filosofische gronden. En de moderne wetenschap lijkt het met hem eens te zijn. Hoezeer het ook indruist tegen het gezonde verstand. Want we voelen toch allemaal het voortschrijden van de tijd. We worden ouder, de wereld om ons heen verandert. Maar alleen al de term voortschrijden van de tijd roept vragen op. Hoe kan tijd bewegen? Hoe snel gaat ie dan? Een uur per uur? Zoals de tijd zich voordoet aan de mens is het een raadsel. De buitenwereld vereist niet dat de tijd voortschrijdt. De wereld lijkt te zijn bevroren in zijn temporele dimensie. Maar vanuit het standpunt van het individu lijkt het alsof we een ladder beklimmen naar het heden. Ik denk dat die indruk van een

bewegend 'nu', of de indruk van een nu én de indruk dat het beweegt, voortkomt uit de manier waarop de menselijke hersenen in elkaar zitten. Het is een gereedschap om op succesvolle manier met de wereld om te gaan, maar het kan ons ook foute informatie over de structuur van de wereld geven.

- b. Craig. Als het verleden en de toekomst net zo echt zijn als het heden dan lijden wij aan een universeel en gigantisch waanidee, namelijk de illusie van het temporele worden. Iedereen ervaart wat we het 'voortschrijden van de tijd' noemen. De toekomst bestaat niet want wij maken de toekomst zelf. En het verleden is opgehouden te bestaan. Als het verleden en de toekomst echt bestaan dan zouden al die ervaringen maar schijn zijn. Waarom zouden we dat geloven?
- c. Wat de wetenschap ook zegt: we voelen de tijd verstrijken. Dat het heden herinnering wordt en dat we verwachtingen van de toekomst hebben.
- d. Soms gaat het langzaam, soms vliegt het voorbij. Catch 22 saai leven tijd gaat langzaam. Of het onderscheid is tussen de werkelijke objectieve tijd en hoe wij die ervaren.

4.4 Hebben we een vrije wil?

1. Inleiding

- a. 1924 Frank vermoord door Leopold en Loeb zonder motief. Wat dreef hen? Advocaat Daryl vond dat ze de doodstaf niet verdienden, omdat hun lot lang van te voren bepaald zou zijn. Als er al iemand verantwoordelijk kan worden gesteld, dan is het één van hun vele voorouders of hun omgeving of allebei. Levenslang in plaats van doodstraf gebaseerd op pleidooi geen vrije wil.
- b. Voor veel mensen spreekt het vanzelf dat we vrij zijn om te doen en te laten wat we willen, of dat nou goed of slecht is.
- c. Soms worden we tot een beslissing gedwongen, maar toch denken we dan dat we ook een andere keuze hadden kunnen maken. Koffie of thee, huwelijk, baan.
- d. Gary Watson. Het is voor ons zelfbeeld van belang dat we in zekere mate autonome zeggenschap hebben over ons eigen lot.
- e. Susan Wolf. Het bepaalt ook onze reacties tegenover anderen. We denken niet alleen dat wij zelf autonoom zijn, maar ook dat anderen dat zijn. Onze reacties worden sterk bepaald door onze vooronderstelling dat zij vrij zijn in hoe ze zich gedragen.
- f. Van Inwagen. Het sterkste argument voor het belang van wilsvrijheid is dat onze moraal ervan afhangt.
- g. Hebben we alternatieven. Volgens de theorie van het indeterminisme zijn we vrij om keuzes te maken. Borges. De toekomst is een tuin met zijpaden. We hebben soms verschillende mogelijkheden. Een lastig te definiëren woord dat we allemaal begrijpen is 'kunnen'.
- h. Wilsvrijheid houdt in, stel dat je een keuze probeert te maken uit twee dingen, als je het een kan doen en ook het ander kan doen.

2. Oudheid

- a. In de oudheid dachten sommige filosofen dat we uit verschillende alternatieven konden kiezen, omdat we verschillende drijfveren hebben. Plato. De ziel bestaat uit verschillende delen, een rationeel en een irrationeel deel. Uiteenlopende drijfveren als begeerte die in strijd kunnen zijn met wat we het verstandigst vinden, vanuit de 'rede'. Zelfbeheersing is door rede gecontroleerde begeerte.
- b. Deze klassieke kijk op de mens als een redelijk, vrij, moreel denkend mens heeft grote invloed gehad op de westerse beschaving. Volgens die opvatting is het voor onze waardigheid en voor onze morele houding heel belangrijk dat wij in staat zijn om te kiezen en onze eigen weg te gaan.

3. Deterministen

- a. Maar deze vrijewilsbenadering van het menselijk gedrag wordt niet door iedereen gesteund. Want stel dat ons handelen en denken niet door onze vrije wil wordt bepaald, maar door de wetten van oorzaak en gevolg die de hele natuur beheersen.

- b. Determinisme is de gedachte dat het verleden de toekomst bepaalt. Kan de wereld vanaf een bepaald moment alle kanten op of maar één kant.
- c. Filosofiestudenten willen er niet aan dat ze geen wilsvrijheid zouden hebben.
- d. Er zijn ook tegenargumenten aan te voeren. Moreel besef, besef van goed en kwaad, hoort niet thuis in een wereld zonder wilsvrijheid.
- e. 17eE. Newton. *Mechanica*. Het gedrag van ieder materieel object wordt bepaald door de universele bewegingswetten. Sommige filosofen wilden deze deterministische natuurwetten ook toepassen op het menselijk gedrag.
- f. Fischer. Causaal determinisme is de doctrine dat alles in principe voorspelbaar en van tevoren verklaarbaar is. Alles vloeit voort uit een noodzakelijke opeenvolging die oorspronkelijk zonder toedoen van de mens is begonnen.
- g. Jolley. 17eE. Als de menselijke geest op een mechanische manier functioneerde dan zou er geen ruimte zijn voor spontaniteit, creativiteit en voor vrijheid van handelen.
- h. Van Inwagen. Student vraagt: wat hebben atomen met mij te maken? Wat hebben de natuurwetten die atomen besturen met mij te maken. Je lichaam bestaat uit atomen. Dus als die atomen in de toekomst een bepaald patroon volgen dan moet jij zelf ook dat ene patroon volgen. En al je inzichten, verlangens en herinneringen moet consistent zijn met de opeenvolging van bewegingen die atomen doorlopen.

4. Tegen determinisme

- a. Susan Wolf. Ik vind het niet vanzelfsprekend dat onze fysieke kant al ons gedrag zou kunnen verklaren. Hoe hangt dat samen met de vraag of wij in staat zijn om rationele keuzes te maken in ons leven en naar bepaalde waarden te handelen?
- b. Daniel Dennett. Er is geen conflict tussen het causaliteitsbegrip volgens Newton en beredeneerde keuzes. Je kan iets vanuit verschillende invalshoeken bekijken. Op het ene niveau kun je het zien als een mechanistisch systeem, op een ander niveau kun je het zien als een 'intentioneel systeem'. We zien personen handelen op grond van redenen, waarnemingen en intenties die op inzichten en verlangens zijn gebaseerd.
- c. Maar hoe staat het met die verlangens? Sigmund Freud. Door filosofen 20eE gebruikt om vrije wil te discussie te stellen. We zijn niet vrij, maar ons gedrag wordt beheerst door onbewuste psychische verlangens, fobieën, dwangmatige impulsen en neurotische drijfveren. Gary Watson. Foute strategie. Want de betekenis van fobieën en vergelijkbare aandoeningen is niet dat ze deterministisch zijn, maar dat er sprake is van een zekere irrationaliteit van de wil. Daardoor staat de persoon niet zo open voor rationele zaken.
- d. Jean Paul Sartre. Existentialisme. Hij stelde dat de mens door het maken van keuzes en door actief in te grijpen in zijn bestaan zijn eigen natuur in de hand heeft. De mens bepaald zichzelf. Omdat hij veroordeeld is tot vrijheid, draagt de mens de last van de hele wereld op zijn schouders. Hij is verantwoordelijk voor de wereld en voor zichzelf als vorm van bestaan. Sartre vond dat de meeste mensen meestal geen vrije keuzes maken. Omdat ze in de waan verkeren dat ze niet vrij zijn om te kiezen. Impliciete keus om met hun omgeving mee te gaan.

5. Kwantummechanica

- a. Leek tegen de wetenschap in te gaan. Toen Kwantummechanica. Gedrag van kleine deeltjes is niet altijd te voorspellen. Is de wetenschap toch minder deterministisch dan we dachten? Maar mensen zijn geen subatomaire deeltjes. Op een hoger niveau lijkt een groot deel van de wereld wel degelijk aan de natuurwetten te voldoen. En als het om het streven naar vrijheid gaat, wat schieten we dan op met willekeurig indeterministisch gedrag. Worden we dan nergens door gestuurd?
- b. Je kan aan de ene kant zeggen dat menselijk gedrag niet gedetermineerd is. Maar het is iets anders om te beweren dat mensen controle hebben. De afwezigheid van determinisme betekent dat er geen verklaring is. Dat staat niet gelijk aan de meer positieve kijk dat vrij handelende personen controle hebben over hun gedrag.

- c. Maar bepalen we ons handelen echt zelf? Je kunt niet bewijzen dat je een vrije wil hebt en dat je handelingen niet gedetermineerd zijn. Alles wat je in vrijheid denkt te doen kan op een andere manier worden verklaard.

6. Compatibilisten

- a. Er is in onze wereld zowel plaats voor determinisme als vrije wil. Thomas Hobbes. 17eE. Natuurwetenschappelijk theorieën ook op de mens toepassen. Wanneer mensen door muren of boeien worden tegengehouden zeggen we dat ze niet vrij zijn. Wanneer een mens onbelemmerd doet wat hij wil dan is hij vrij. Vrijheid en noodzakelijkheid gaan samen. Net zoals water, dat niet alleen de vrijheid maar ook de noodzaak heeft om naar beneden te stromen. Zo is het ook met de daden die de mens verricht. Omdat ze uit zijn wil voortkomen, komen ze voort uit vrijheid. Maar omdat aan elk menselijk verlangen een reden ten grondslag ligt, en aan die reden weer een andere reden, komen alle daden eveneens voort uit noodzakelijkheid. Hobbes is een compatibilist. Vrijheid die vereist is voor morele verantwoordelijkheid is verenigbaar of compatibel met een diepgaand determinisme. Vrijheid en noodzakelijkheid zijn verenigbaar. Vrijheid van handelen betekent niet dat je vrij bent van noodzaak. Alles is aan noodzaak onderhevig. Vrijheid van handelen hangt samen met iemands wil. Je hebt de vrijheid iets te doen als je het zou doen omdat je het graag wilt. Hobbes geloofde dat onze verlangens gedetermineerd zijn. Net als alles in de natuur. Maar zolang er geen uiterlijke fysieke obstakels zijn die ons ervan weerhouden toe te geven aan die verlangens zijn we vrij om te doen wat we willen. De compatibilisten beweren dat er ook innerlijke obstakels zijn die onze vrijheid van handelen kunnen belemmeren. Moderne compatibilisten zeggen eerder: een handelende persoon is vrij als haar wil uitdrukking geeft aan haar authentieke normen en waarden, haar oprechte verlangens of haar ware zelf. Ze erkennen dat sommige mensen dingen willen die hen vreemd zijn.
- b. **Incompatibilisten.** Als determinisme waar is, dan is de huidige toestand van de wereld een gevolg van twee dingen: de toestand van de wereld op een bepaald moment in het verleden en de natuurkundige wetten. In beide heb ik geen keus.
- c. Compatibilist. Je hoeft alleen vrij te zijn om je daden door je verlangens te laten bepalen. Zolang je kan doen wat je wilt, heb je alle vrijheid die je nodig hebt. Maar als mijn verlangens zijn gedetermineerd ben ik niet echt vrij. Dan ga je weer denken dat determinisme niet kan samengaan met vrijheid. Want je wilt niet dat je verlangens gedetermineerd zijn. Maar dat lijkt mij een overdreven reactie op de angst dat onze verlangens zijn gedetermineerd. We willen helemaal niet dat onze verlangens uit het niets ontstaan of onafhankelijk van wat er om ons heen gebeurt. We willen vrij zijn om onze verlangens te laten bepalen door onze normen, en door een passende of correcte indruk van wat er om ons heen gebeurt.
- d. We willen vrij zijn om zelf beslissingen te nemen. Maar de wetenschap blijft ons bestoken met twijfels. Kunnen vrije wil en wetenschap wel samengaan? Kant. Aanhanger van Newtons mechanica. Maar vond dat die los moest staan van onze morele verantwoordelijkheid. Onderscheid tussen de natuur, de wereld waarin wij leven, de wereld als verschijnsel, de fenomenale wereld, en de wereld op zich, de noemenale wereld, de wereld van de ideeën, een abstractere wereld, waar moreel besef, verantwoordelijkheid en vrijheid heersen. Eerste werenschappelijk verklaard en als gedetermineerd wordt beschouwd. Wordt letterlijk geïnterpreteerd en als twee verschillende manieren van kijken. De natuurwetten zie je dan als deel van de wereld als verschijnsel, terwijl de wetten van de rede, ook universeel, ons theoretisch en praktisch redeneren besturen.

7. Vrijheid

- a. Eigenlijk kan het ons niet zoveel schelen of de rest van het heelal gedetermineerd is, maar meer of ons leven vastligt of niet. Dat komt misschien omdat onze morele opvattingen sterk verweven zijn met ons vrijheidsbesef. Als we ervan uitgaan dat we morele principes moeten naleven denken we ook meer dan één mogelijkheid te hebben.

- b. Wilsvrijheid te definiëren als de vrijheid die we nodig hebben om moreel juist te handelen. Om ons handelen te beheersen, zelfstandig te kunnen handelen.
- c. Schopenhauer. Een mens kan natuurlijk doen wat hij wil, maar hij kan niet bepalen wat hij wil. Maar is dat niet juist hetgeen wij verlangen? Van Ingen. Ik denk dat we in de meeste situaties niet kunnen kiezen wat we gaan doen. Dat geldt voor een heleboel alledaagse situaties. Telefoon opnemen. Maar we zijn wel vrij om te kiezen als het gaat om de grote beslissingen in het leven. Waar je meerdere dingen wilt doen, je ouders plezieren en je eigen ding doen. Als je maar één ding kunt doen heb je dus geen keuzevrijheid.
- d. Dennett. Je wilt over het soort vrijheid beschikken dat er voor zorgt of daarin meehelpt dat de dingen die echt belangrijk voor je zijn je beslissingen beïnvloeden op de manier zoals jij dat graag wilt. Zodat je altijd met kennis van zaken, gevoel en verantwoordelijkheid handelt, come what may. In tegenstelling tot de ziellose robots waaruit wij bestaan, die ontelbare lichaamcellen, willen wij bewust en alert reageren op alle nuances in het leven die ons aangaan. Laat ons weten wat er gaat gebeuren en op grond van die informatie handelen wat ons het beste lijkt. Bij dergelijke beweegredenen voelen we ons prettig. Dat is wilsvrijheid. Free will is to be moved by reasons.
- e. Susan Wolf. We willen eigenlijk niet vrij zijn om dingen te verlangen. Als we alleen op het strand staan, en vlak bij ons dreigt een kind te verdrinken, dan is er niet meer dan één redelijke keuze mogelijk. In zo'n geval is het verlangen om iets volkomen onredelijks te doen geen verlangen naar een waardevolle vrijheid of een vrijheid die ons meer verantwoordelijkheid geeft.

8. Uitleiding

- a. We hechten veel waarde aan de vrije wil, omdat we verantwoordelijkheid belangrijk vinden. Maar hoe verhoudt zich dat met het determinisme. Als het determinisme waar zou zijn, dan moeten wij onze ideeën over morele verantwoordelijkheid bijstellen. En bestraffing. Niet straffen dan, maar heropvoeden, of opnieuw trainen in passend sociaal gedrag.
- b. We kunnen misschien wel geloven dat onze ziel een biologisch fenomeen is en dat het in de biologie niet om de wil gaat maar om het gedrag, het probleem is dat we daar niet naar kunnen leven. We hebben het idee nodig dat we vrijheid van handelen hebben zelfs als we eigenlijk maar één weg in kunnen slaan. We weten pas welke weg dat is als we hem inslaan. Maar we moeten toch aan het beeld vasthouden van onszelf dat er meerdere wegen openliggen.
- c. Als redelijk denkende wezens staan we steeds voor de vraag wat we moeten doen. Dat betekent dat we redenen moeten bedenken voor een bepaalde denkwijze. De wetenschap dat een theorie als determinisme waar is kan daar geen afbreuk aan doen. Je moet blijven wikken en wegen.
- d. Searle. Je kan je vrijheid niet wegdenken. Hoe kom je anders de dag door? Je gaat uit eten en krijgt een menu. Je kan niet zeggen: ik ben een determinist, ik zie wel wat ik bestel. Ik wacht gewoon af wat er gebeurt. Je moet een keuze maken. Er is een discrepantie tussen wat ik denk, wat ik wil en wat ik uiteindelijk kies. In die discrepantie tussen beweegredenen en handelen schuilt onze vrije wil. Je moet handelen. Om te kunnen handelen heeft de mens het idee van vrijheid nodig.

4.5 De zin van het leven

1. Inleiding

- a. Mensen die een ander leven leiden dan ze willen, soms op sterfbed. Het is vreselijk om daar achter te komen als je bijna dood bent. Van dingen die je hebt gedaan, kun je spijt hebben en jezelf vergeven. Maar je vergeeft het jezelf veel moeilijker als je dingen hebt nagelaten.
- b. Vaak is het de gedachte aan de dood die ons doet nadenken over ons leven. Diepere bedoeling? Zin? Hoe moet ik leven?
- c. Veel mensen wenden zich tot godsdienst om een doel in het leven te vinden. God? Heeft het universum een bedoeling?

- d. Singer: nee, geen doel. Er heeft zich leven ontwikkeld op aarde. Wij stammen af van andere zoogdieren. Dat proces wordt niet bewust gestuurd, geen bedoeling.
- e. Glover: als mensen het over zingeving hebben, doen ze het vaak voorkomen alsof het leven een raadsel van God is wat wij moeten oplossen. Geen puzzle, geen God, geen zin die we moeten ontdekken.

2. Christelijkheid, Hegel, Marx

- a. 2000 jaar Christelijke en Joodse waarde. Laatste eeuw vraagtekens. Geschiedenis is een lineaire ontwikkeling met een begin en een einde. Er is een duidelijk doel in het leven. Hegel en Marx denken ook zo. Ook zij formuleerden waarden en doelstellingen voor de hele samenleving.
- b. Taylor. Hegel: mensen zijn rationeel denkende wezens. De hele geschiedenis is erop gericht om de mens inzicht te verschaffen in (come to the realization of) de rede en de vrijheid. Voldoening en zin ontlenen aan deelnemen aan dat proces.
- c. Marx ging een stap verder. Doel is een klassenloze maatschappij waarin alle onrecht was uitgebannen. Geen succes geworden.

3. Tegenwoordig

- a. Veel mensen hebben nu probleem met doel vinden, als het geen God of Marx is.
- b. Nu sensatie en genot.
- c. Vergeleken met 16eE. Mensen werden beknot door idealen en ethische normen, religieus en niet-religieus, waaraan niet te ontkomen viel. We leven in een ongekende tijd, waarin we aan al die idealen en normen mogen twijfelen en zo een grote zinloosheid en leegte ervaren. Dat is geen pretje. Je kunt niet zeggen: ik heb niets belangrijks te doen, dus doe ik maar wat onbenulligs. Je kunt je alleen prettig voelen bij iets onbenulligs als bridge of golf als je leven daarnaast ook een doel heeft. Anders voel je je angstig en ellendig. De mensen worstelen vreselijk met de vraag wat de moeite waard is. Want die kan je bestaan op losse schroeven zetten.

4. Kierkegaard

- a. De ontgoocheling van de moderne mens. We worden bepaald door de tijd waarin we leven. Ieder van ons is een uniek individu dat maar één keer leeft.
- b. Er bestaat geen waarheid met een hoofdletter w. Ieder van ons moet zijn eigen waarheid en zin in het leven vinden. Waar het om gaat, is dat ieder zich een waarheid vindt om voor te leven en eventueel voor te sterven.
- c. Zijn filosofie was geen stelsel.
- d. Probeert een verklaring te vinden voor zijn angst. Angst bereikt zijn volle wasdom zodra het kind beseft dat het kan kiezen wat het met zijn leven wil doen. Hij zag angst vooral als een teken van bewustzijn. Hoe groter je bewustzijn, hoe groter je angst. Als je je bewust bent van al je mogelijkheden, kun je ook de gevolgen daarvan onder ogen zien, maar moet je toch een keuze durven maken.
- e. Drie stadia:
  - i. Het esthetische stadium waarin het leven is gericht op en zin ontleent aan het ervaren van genot, plezier, schoonheid en sensatie.
  - ii. Het ethische stadium waarin je je plicht doet en goed probeert te handelen in dienst van de samenleving, de kerk of God. Regels naleven, bepaalde weg bewandelen en niet afdwalen. Bereid om offers te brengen.
  - iii. De religieuze mens. Streefde Kierkegaard zelf naar. Geen conventioneel Christelijk geloof. Is niet door rationeel denken te bereiken. De mens moet zich in een kloof storten van 70.000 vadem zonder te weten waar die eindigt. Hij moet zich in God's armen werpen. Dat druist in tegen de rede.

5. Existentialisme

- a. **Kierkegaard** legde fundament voor existentialisme. Wat betekent het om mens te zijn. Kierkegaard wilde alles, zelfs de keuze van God, baseren op de keuze van het individu.

- b. **Sartre**. Frankrijk was in '45 christelijke natie. Geloof in voorbestemdheid. Het atheïstische existentialisme van Sartre deed daarom veel stof opwaaien en verdeelde de mensen in twee kampen. Geen geloof in God, alleen wijzelf kunnen zin en doel geven aan ons leven. In Sartres filosofie neemt de mens de plaats van God in. Hij moet zijn eigen waarden scheppen en bepalen wat de zin van het leven is. Kierkegaard: de mens creëert God door voor hem te kiezen.
- c. Maar wat moeten we dan kiezen? Hoe moeten we leven? Hoe wil Sartre dat ik leef? Kan hij weinig over zeggen, het is mijn leven. Misschien een conventioneel leven, zonder gedurfde keuzes. Kan Sartre niets op aanmerken. Maar hij bepleit een leven waarin we het bestaan onder ogen zien met de keuzevrijheid en de angst die erbij horen. Waarom zou je het zo moeilijk maken? Dat heeft te maken met waarheid en de realiteit onder ogen zien. We zijn vrij, en angst hoort daarbij. Dat moeten we niet wegstoppen.
- d. Het idee dat we ons eigen leven kunnen kiezen lijkt bespottelijk als we zien hoe ongelijk onze kansen zijn. Als Sartre het over vrijheid heeft lijkt dat voor veel mensen kwetsend. Stel dat ik invalide, arm of ernstig ziek ben. Er blijven keuzes, het ligt niet vast zoals in de natuur. Je moet ze voor jezelf interpreteren en als achtergrond van je leven zien. Wat voor de één een last is, is voor de ander een inspiratiebron voor creativiteit. Feiten bestaan niet, we moeten er zelf iets mee doen.
- e. **Simone de Beauvoir** geloofde ook niet in God. Zij ziet mensen veel meer als onderdeel van de samenleving. "De tweede sexe". Feminisme. Beschrijft voor vrouwen de mogelijkheden om hun eigen leven vorm te geven. Vrouwen hebben niet de kans gehad om hun leven een eigen zin te geven. De Beauvoir zegt dat vrouwen, anders dan mannen, in een situatie zijn gedwongen waarin hun individualiteit niet tot hun recht komt. Dat kun je terugvoeren op dat vrouwzijn als een soort geaardheid wordt gezien. Maar volgens existentialisme gaat existentie vooraf aan geaardheid. Dat wil zeggen: de mens heeft geen vaststaande geaardheid. De mens is niet zus of zo, is niet van te voren slecht. Dat idee gebruikt ze in De Tweede Sekse om te zeggen dat vrouwen geen specifieke vrouwelijke aard hebben, maar dat ze net als mannen individuen zijn. De tweede sekse, die niet echt meetelt. Willen vrouwen ook hun eigen leven bepalen, dan moet de maatschappij veranderen. Mannen kunnen kiezen aan wat voor beroep of ambacht ze zich willen wijden. Maar vrouwen waren voorbestemd om echtgenote en moeder te worden. Niet vrij. Ethiek is belangrijk. Hoe moeten we leven en onze medemens behandelen: we moeten alle mensen zo vrij mogelijk laten. Ze bekritiseert de door mannen gedomineerde samenleving die vrouwen dat niet toestond.
- f. In haar relatie met Sartre bleef Simone de Beauvoir vaak op de achtergrond. Ze steunden elkaar in hun werk, maar zij koos zelf voor een ondergeschikte rol. Als schrijfster was ze zeer onafhankelijk. Hun persoonlijke relatie was gecompliceerd. Beiden hadden er relaties naast. De Beauvoir had de neiging zichzelf te onderschatten en zich aan Sartre te onderwerpen. Voor feministen van nu moeilijk te verteren.

6. Uitleiding

- a. Huidige tijdperk hoog tempo. Apparaten om ons tijd te besparen. Maar hoe sneller het gaat, hoe minder tijd we hebben. Tijd om na te denken. De vraag naar de zin van het leven schuiven we voortdurend voor ons uit. We schuiven het leven voor ons uit: het leven begint als ik naar school ga, als ik ga studeren, als ik begin te werken, als ik zelf een gezin heb, als ik promotie krijg, als ik met pensioen ga. Uitdaging om nu wat van je leven te maken. Om een relatie te verbreken, een keuze te maken, een nieuwe baan aan te nemen, te verhuizen, iets nieuws te bedenken of een opleiding te gaan volgen als dat je diepste wens is. En door te durven, geven we zelf het leven zin. De zin van het leven komt niet pasklaar uit de hemel vallen.
- b. We moeten de tijd nemen om na te denken, om de zin van het leven te vinden. Het is belangrijk om jezelf niet zomaar met de stroom te laten meedrijven.

- c. Is het mogelijk om abstracte ideeën van filosofen toe te passen op ons eigen leven nu? Existentialisme geeft basisinzichten. Als ik een dieptepunt bereik moet ik keuzes maken en vragen voor mezelf beantwoorden. Zelfs als ik een autoriteit volg, zoals het christendom of een politieke partij, kan ik die niet aansprakelijk stellen. Ik ben zelf verantwoordelijk.
- d. Singer. We moeten kiezen hoe we gaan leven. Voor onszelf met onze eigen status, rijkdom en dergelijke of we kunnen ons in dienst stellen van het algemeen, bv een rechtvaardige wereld of betrokken bij anderen en moreel juist leven.
- e. Ricoeur. Het gaat niet om mijn band met de dood, maar om mijn band met mijn nakomelingen. Ik introduceer het idee van opeenvolgende generaties en de band tussen het individu en het collectief. De verwantschap tussen ouders en kinderen is mijns inziens een essentiële band. Grootvader van 80 die verhalen verteld aan achterkleinkinderen over zijn grootvader. We moeten de zin van het leven over diverse generaties bekijken.
- f. Solomon. De zin van het leven schuilt in onze grote passies. Dat klinkt heel on-filosofisch en dat heeft een interessante reden. Veel filosofen vinden dat je vooral op een rationele wijze moet leven, hoe ze dat ook bedoelen. Ik vind dat je vooral intens, gevoelsmatig en gepassioneerd moet leven. De meesten van ons hebben heel gewone passies. Geen Hegel, geen de relatie van onze ziel met God (Kierkegaard). Er is zoveel rijkdom die omvat moet worden terwijl we een simpel antwoord lijken te willen. Geef géén simpel antwoord.